

Φιλίπ Νεμό

Η επινόηση του Δυτικού Λόγου

ΦΙΛΙΠ ΝΕΜΟ

Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ
ΛΟΓΟΥ

μετάφραση: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ

ΑΘΗΝΑ 2026

Τίτλος πρωτοτύπου: Nemo Philippe, “The invention of Western Reason”, στο *Rationality and irrationality*, της Berit Brogaard και του Barry Smith (επ.), σ. 224-241, öbn&hpt, Βιέννη 2001.

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Νεμό Φιλίπ, *Η επινόηση του Δυτικού Λόγου*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2026 (Ανακτήθηκε από το <http://www.politeiako.gr/> στις xx.xx.xxxx).

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Φιλίπ Νεμό (1949-) είναι Γάλλος καθηγητής πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας. Δίδαξε στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή του Παρισιού για περισσότερο από τριάντα χρόνια. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στον φιλελευθερισμό, και ειδικότερα τον Φρίντριχ Χάγιεκ, την ιδέα της Δύσης, την έννοια της Πολιτείας, την παιδαγωγική, την αισθητική και τον χριστιανισμό. Στα ελληνικά κυκλοφορεί το έργο του *Τι είναι η Δύση;* (Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008). Η σειρά ραδιοφωνικών συνεντεύξεων του Εμμανουήλ Λεβινάς στον Φιλίπ Νεμό στον σταθμό France Culture κατά το διάστημα Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1981 δημοσιεύτηκαν στον τόμο *Ηθική και άπειρο. Διάλογοι με τον Φιλίπ Νεμό* (Ινδικτος, 2007).

Η επινόηση του Δυτικού Λόγου

Φιλίπ Νεμό

Εισαγωγή

Ο ΛΟΓΟΣ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ διακριτικό γνώρισμα του νεότερου, δημοκρατικού, φιλελεύθερου, κριτικού και επιστημονικού μας πολιτισμού. Οι περισσότεροι από εμάς στη Δύση είμαστε υπερήφανοι που η νεότερή μας περίοδος προανήγγειλε την επικράτηση του Λόγου στην επιστήμη, το δίκαιο, την πολιτική και τα οικονομικά. Αλλά, κατά κάποιον τρόπο, η «ορθολογική» μας κοινωνία εμπεριέχει παράδοξες αντιφάσεις. Πρώτον, έχουμε υπάρξει μάρτυρες της πρακτικής αποτυχίας τόσο της κατά Χάγιεκ αποκαλούμενης καρτεσιανής, σεν-σιμονικής «ορθολογιστικής κατασκευασιοκρατίας» όσο και της χεγκελιανής φιλοσοφίας που ισχυρίστηκε ότι συνιστά την «απόλυτη γνώση» και την έσχατη ορθολογική ερμηνεία της πραγματικότητας. Αυτά τα δύο φιλοσοφικά ρεύματα θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν οδηγήσει στα ολοκληρωτικά συστήματα του εικοστού αιώνα που εμφανώς υποδεικνύουν μια παρακμή του Λόγου. Δεύτερον, ο δυτικός πολιτισμός φαίνεται ότι σημείωσε τις μεγαλειωδέστερες επιτυχίες του μόνο όταν προχώρησε στη χειραφέτηση του Λόγου, με τη βοήθεια τέτοιων εργαλείων όπως η δημοκρατία, ο πλουραλισμός, η ανεμπόδιστη ελευθερία κριτικής στις επιστήμες και η οικονομική ελευθερία, που όλα τους έχουν μάλλον επινοηθεί για να υπερβούμε τα όρια του Λόγου μας. Πρόκειται για τα διάφορα μέσα που ανακαλύφθηκαν και καταξιώθηκαν από τη συλλογική μας εμπειρία έτσι ώστε να παρακαμφτεί εν μέρει η άγνοιά μας στα πεδία της πολιτικής, της επιστήμης και της οικονομίας. Αυτή η μη εκπλήρωση του Λόγου, είτε πρόκειται για σφάλμα είτε για αποτυχία, εκδηλώνεται με έναν τρίτο, αξιοσημείωτο τρόπο στην ίδια τη γένεση του νεότερου πολιτισμού μας που εκλαμβάνεται ως η επιτομή του ορθολογισμού.

Αναφερόμενοι σήμερα στον «νεότερο» πολιτισμό, εννοούμε συνήθως τη Δύση, με τη «Δύση» να αποτελεί ένα ιστορικό μόρφωμα που συγκροτήθηκε μεταξύ του ενδέκατου και του δέκατου τρίτου αιώνα στη δυτική Ευρώπη. Θεωρώ ότι η ίδια η διαδικασία γένεσής της, στον βαθμό που μπορούμε να την αναλύσουμε αναδρομικά, δεν υπήρξε εξολοκλήρου ορθολογική. Φαίνεται να μοιάζει περισσότερο με «θαύμα», με την έννοια ότι η διαδικασία μέσω της οποίας κατακτήθηκε ο Λόγος εμφανίζεται ιδιαζόντως ανορθολογική. Στόχος μου εδώ είναι να περιγράψω τη διαδικασία «επινόησης του Δυτικού Λόγου», που πραγματοποιήθηκε σε ένα διάστημα τριών αιώνων μέσα στον Μεσαίωνα. Δεν προτίθεμαι όμως να εστιάσω στην ιστορικότητα του φαινομένου. Μια τέτοια πραγμάτευση υπερβαίνει τις προθέσεις αυτού του σύντομου κειμένου. Έχω ήδη επεξεργαστεί μια λεπτομερή ανάλυση της ανάπτυξης του Λόγου σε πρόσφατο βιβλίο και άρθρο μου (1997, 1998). Στο παρόν, αντιθέτως, θέλω να

φέρω στο φως την ανορθολογική διάσταση αυτής της ιστορίας και να επικεντρωθώ ειδικότερα στο «πνευματικό» της στοιχείο.

Προτού προχωρήσουμε, κρίνω σκόπιμο να ορίσω μέρος της χρησιμοποιούμενης ορολογίας μου. Το επίθετο «πνευματικός» (spiritual) αναφέρεται στο «πνεύμα» (spirit) και τον «νου» (mind), αλλά αυτοί οι όροι διαθέτουν, κατά τη γνώμη μου, μια πολυσημία στα αγγλικά, ενώ ο γερμανικός όρος «Geist» (πνεύμα) παραείναι μεταφυσικός για τις ανάγκες μου. Ο γαλλικός όρος «esprit» (πνεύμα), νομίζω, θα ήταν ακριβέστερος, αλλά δεν ταιριάζει εδώ. Οποιοσδήποτε και αν είναι ο προσφορότερος όρος, κάνοντας λόγο για «πνευματικό» στοιχείο, εννοώ κάτι που αναμφίβολα δρα εντός της ιστορίας, αν και δεν είναι ορατό· κάτι που συναρθρώνει διάσπαρτα ιστορικά δεδομένα (όπως ιδέες, θεσμούς και γεγονότα), αλλά το οποίο δεν μπορούμε να διακρίνουμε άμεσα, τουλάχιστον εκ των προτέρων. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις αναδυόμενες δομές, μπορούμε να αντιληφθούμε και να βεβαιώσουμε ότι τα δεδομένα αποκτούν σταδιακά συνοχή και νόημα, αλλά δεν μπορούμε να διακρίνουμε άμεσα το *διευθυντικό κέντρο* μέσω του οποίου καθίσταται εφικτή αυτή η οργανωτική διαδικασία. Αυτή η αόρατη οργανωτική διαδικασία είναι αυτό που υπονοώ εδώ με τον όρο «esprit».

Αυτό έχει επισημανθεί πειστικότερα από τον Μπερξόν στις περιπτώσεις φιλοσοφικών και καλλιτεχνικών έργων (1932, 1934). Υποστηρίζει ότι όταν ένας φιλόσοφος ή καλλιτέχνης καταπιάνεται με το έργο του, δε γνωρίζει επακριβώς ποιο θα είναι αυτό, πόσο μάλλον πώς το σύνολό του θα μετεξελιχθεί στο βάθος του χρόνου. Παρόλα αυτά, κάθε μεμονωμένο του έργο συσχετίζεται με τα υπόλοιπα, προσλαμβάνοντας εντέλει ένα ενιαίο σχήμα ή πρωτότυπο χαρακτήρα. Αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά και αυτό το ενιαίο σχήμα θα φανερωθούν μόνο στο τέλος, εκ των υστέρων: όταν μελετάς το σύνολο των βιβλίων ενός φιλοσόφου, συνειδητοποιείς ότι όλα τους εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό. Ωστόσο, κανείς δε θα μπορούσε να το είχε προβλέψει όλο αυτό εκ των προτέρων, ούτε καν ο ίδιος ο συγγραφέας. Οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες καθοδηγούνται μυστικά, υποστηρίζει ο Μπερξόν, από μια «ενόραση». Αυτό που παρήγαγαν οργανώθηκε μυστικά από αυτή την αόρατη δύναμη. Η ενόραση θα μπορούσε ίσως να αποκαλυφτεί στο τέλος, αλλά μόνο από τα ίχνη που ο καλλιτέχνης ή ο φιλόσοφος έχει αφήσει πίσω του. Πρέπει οπωσδήποτε να τονιστεί ότι αυτή η δύναμη, αν και αόρατη, είναι απολύτως *πραγματική*. Μπορεί –αν και εκ των υστέρων– να περιγραφεί, συνιστώντας επομένως, όχι μια φαντασιωτική, «μυστική» οντότητα, αλλά μια υπαρκτή συνθήκη που επενεργεί στον πραγματικό κόσμο επιφέροντας απτά αποτελέσματα.

Σκοπεύω να εξηγήσω εντός των ορίων αυτού του κειμένου πώς διαμορφώθηκε ο Δυτικός Λόγος σε μια ορισμένη ιστορική καμπή του Μεσαίωνα από μια τέτοια «πνευματική» διεργασία. Κατά τη γνώμη μου, ο Δυτικός Λόγος δε συνιστά προϊόν του «Λόγου». Αν ωστόσο επιμένουμε ότι πράγματι συνιστά, θα πρέπει τουλάχιστον να τον εκλάβουμε με μια διασταλτική έννοια. Έχω μια επιπρόσθετη και ευρύτερη στόχευση. Θα δώσω

μερικά ακόμα παραδείγματα «σημείων καμπίης» στην ιστορία που φαντάζουν εξηγήσιμα βάσει της ίδιας παράδοξης λογικής. Θα ολοκληρώσω αντλώντας κάποια διδάγματα για τον «Λόγο στην Ιστορία», αν μου επιτραπεί να μεταχειριστώ αυτήν τη χεγκελιανή έκφραση με μια μη χεγκελιανή, ακόμα και αντιχεγκελιανή, έννοια. Η αποτυχία των ιστορικισμών (όπως περίτρανα απέδειξε ο Καρλ Πόπερ) δε μας υποχρεώνει να θεωρήσουμε ότι καμία απολύτως φιλοσοφία της ιστορίας δεν είναι πλέον εφικτή (1945).

1. Η Παπική Επανάσταση

Η διαδικασία που συντελέστηκε μεταξύ του ενδέκατου και του δέκατου τρίτου αιώνα στην Ευρώπη ξεκίνησε με τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση, όπως είναι πλέον γνωστή. Σε αντίθεση με το έργο άλλων ιστορικών, ο Αμερικανός ιστορικός Χάρολντ Τζ. Μπέρμαν (1983) όρισε την εξεταζόμενη διαδικασία ως «Παπική Επανάσταση». Πρώτον, επειδή επιτεύχθηκε όχι μόνο από τον ίδιο τον Πάπα Γρηγόριο τον Έβδομο, αλλά και από άλλους Πάπες, όπως επίσης και από ρωμαιοκαθολικούς κληρικούς και διανοούμενους, τόσο προγενέστερους όσο και μεταγενέστερους του Γρηγορίου. Δεύτερον, επέλεξε αυτόν τον όρο επειδή δεν υπήρξε απλώς μια «μεταρρύθμιση» – μια περιορισμένη, αποσπασματική αλλαγή– αλλά μια «επανάσταση», μια κατακλυσμιαία αλλαγή, μια γενική αναδιοργάνωση της γνώσης, των αξιών, των νόμων και των θεσμών που είχε ως αποτέλεσμα τη γένεση ενός νέου, πρωτότυπου πολιτισμού: της Δύσης.

Αυτή η επανάσταση υπήρξε απότοκο μιας κρίσης στους κόλπους της Εκκλησίας στο τέλος του Ωριμου Μεσαίωνα, τον ενδέκατο αιώνα. Οι εκκλησιαστικές αρχές τελούσαν τότε υπό την κηδεμονία των κοσμικών αρχών, οι οποίες συχνά τις καταδυνάστευαν, παρεμποδίζοντάς τες από το να διαδραματίσουν τον ηγετικό, «πνευματικό» τους ρόλο. Είχαν αναληφθεί πρωτοβουλίες αντιμετώπισης αυτών των δυσλειτουργιών, όπως για παράδειγμα τον δέκατο αιώνα, με την Κλουνιακή Μεταρρύθμιση, η οποία οδήγησε στην ίδρυση αρκετών ανεξάρτητων μονών σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ωστόσο, οι επιδιωκόμενες αλλαγές επιτεύχθηκαν από τους ίδιους τους πάπες, ιδίως τον Γρηγόριο τον Έβδομο και τους διαδόχους του. Ο Γρηγόριος διακήρυξε, στις περίφημες του Παπικές Υπαγορεύσεις (1076), ότι ο Πάπας διέθετε «πληρότητα εξουσιών» τόσο επί της Εκκλησίας όσο και, εμμέσως, επί των κοσμικών βασιλέων. Αυτό αποτέλεσε το πρωταρχικό μοντέλο της ευρωπαϊκής «απόλυτης μοναρχίας». Νομοθέτησε την αγαμία των ιερέων, συγκροτώντας με αυτόν τον τρόπο ένα ανεξάρτητο, μοναστικό σώμα, τα πλούτη του οποίου δε θα διασκορπίζονταν. Αποφάσισε ότι οι επίσκοποι, οι ηγούμενοι και οι κληρικοί θα διορίζονταν από τις εκκλησιαστικές αρχές. Έτσι, θα γινόταν πράξη η «ελευθερία της Εκκλησίας».

Στη συνέχεια, ο Γρηγόριος ο Έβδομος προώθησε την εκ νέου μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου, που είχε σχεδόν ολότελα λησμονηθεί στην Ευρώπη. Η υιοθέτηση του ρωμαϊκού δικαίου συντέλεσε στη δημιουργία του πρώτου

ευρωπαϊκού πανεπιστημίου, το οποίο ιδρύθηκε από τον Ιρνέριο στην Μπολόνια και οργανώθηκε εν μέρει για να λειτουργήσει ως όχημα για τη διάδοση του ρωμαϊκού δικαίου. Σκοπός του Γρηγορίου ήταν να προσφέρει τεχνικά πρότυπα για το νέο κανονικό δίκαιο που θεσπιζόταν τότε από τους πάπες, οι οποίοι συνέλεξαν τους παλιούς εκκλησιαστικούς κανόνες και εξέδιδαν νέους (τα «διατάγματα») βάσει της νέας απόλυτης εξουσίας τους. Συγκλήθηκαν μεγάλες Οικουμενικές Σύνοδοι (όπως του Λατερανού, της Λιόν κτλ.), οι οποίες παρήγαγαν μια νέα οικουμενική νομοθεσία που ρύθμιζε τη χριστιανοσύνη. Αυτές οι αλλαγές ήταν ιδιαιτέρως καινοτόμες, και πιθανότατα εξαιρετικά αμφιλεγόμενες για την εποχή τους. Την ίδια στιγμή που οι «αιρέσεις» (συμπεριλαμβανομένου του ιουδαϊσμού) διώκονταν αμείλικτα, η κύρια αποστολή αυτών των μεταρρυθμίσεων ήταν η ορθολογική ρύθμιση του οικονομικού, του κοινωνικού, όπως ακόμα και του ιδιωτικού βίου σε ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο. Σύντομα εκπονήθηκε ένα νέο Σώμα Κανονικού Δικαίου, το Διάταγμα του Γρατιανού, το οποίο επικαιροποιούνταν και βελτιωνόταν αδιάκοπτα κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων. Σε γενικές γραμμές, ένα συνεκτικό σύστημα δικαίου βρισκόταν υπό διαμόρφωση, ενώ ολοένα και περισσότεροι προσέφευγαν πλέον στα δικαστήρια και όχι στη βία ώστε να επιλύσουν τις διαφορές σας. Μια πιο εύτακτη, συντεταγμένη κοινωνία οικοδομούνταν σταδιακά.

Ταυτόχρονα, αρκετά πανεπιστήμια ιδρύονταν σε ολόκληρη την Ευρώπη, συχνά με πρωτοβουλία των παπών, ως μέσο μετριασμού των τοπικών εκκλησιαστικών και βασιλικών αρχών. Επίσης, οι πάπες πρωτοστάτησαν στη σύσταση νέων οικουμενικών μοναστικών ταγμάτων, ειδικότερα των επαιτικών, όπως οι Δομινικανοί και οι Φραγκισκανοί. Αυτά τα τάγματα δεν έμελλε να είναι ενατενιστικά, αλλά δρώντα, μέσω των οποίων η Ρώμη θα ασκούσε μεγαλύτερο έλεγχο στον καθημερινό, έως ακόμα και τον πολιτικό, βίο των χριστιανών. Την ίδια, και πάλι, περίοδο, οι επιστήμες διακονούνταν στα πανεπιστήμια. Αν και αληθεύει ότι τα πρώτα αξιομνημόνευτα αποτελέσματα, που υπήρξαν πραγματικά καινοφανή σε σύγκριση με την ελληνορωμαϊκή επιστήμη, θα σημειώνονταν μόνο στους νεότερους χρόνους, τα θεμέλια τέθηκαν στον μεσαιωνικό σχολαστικισμό. Παρατηρείται μια προτυποποίηση των επιστημονικών μεθόδων, με την ελληνορωμαϊκή επιστήμη να επαναμελετάται. Η ανάκτηση πλειάδας χειρογράφων από ισπανικές, βυζαντινές και αραβικές βιβλιοθήκες συνέβαλε τα μέγιστα στην προαγωγή της γνώσης. Η επιστήμη και η τεχνολογία επωφελήθηκαν επίσης από την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας.

Τα κράτη ξεκίνησαν έναν μακρύ, αλλά εντέλει νικηφόρο, αγώνα ενάντια στον φεουδαλισμό. Πιο συγκεκριμένα, υιοθέτησαν ως μοντέλο την παπική απολυταρχία και την παλιά ρωμαϊκή αυτοκρατορία και επωφελήθηκαν από τη μελέτη του ρωμαϊκού δημόσιου δικαίου στα πανεπιστήμια, αξιοποιώντας τα τελευταία για την επιμόρφωση μιας νέας τάξης δημόσιων λειτουργών. Επιπλέον, άρχισαν να συγκεντροποιούν τις διοικητικές τους δομές, να συλλέγουν μη φεουδαλικούς φόρους, να διατηρούν ισχυρούς, μόνιμους

στρατούς και να εκδικάζουν όσες εφέσεις ασκούσαν στα τοπικά δικαστήρια. Και το κυριότερο, τα κράτη συγκέντρωναν πλέον τους φεουδάρχες στη βασιλική πρωτεύουσα, διευρύνοντας έτσι το πεδίο της βασιλικής δικαιοδοσίας.

Καθώς όλες αυτές οι συγκλονιστικές αλλαγές πραγματοποιούνταν στη Δύση, η τελευταία γνώρισε μια αδιανόητη, πολύπλευρη αύξηση της ισχύος της. Μεταξύ του ενδέκατου και του δέκατου τρίτου αιώνα διαπιστώνεται μια αξιοσημείωτη πληθυσμιακή αύξηση, μια γιγάντωση των υφιστάμενων πόλεων, όπως και η ίδρυση αρκετών νέων. Διακρίνεται επίσης μια αξιοπρόσεκτη οικονομική πρόοδος. Αυτές οι εξελίξεις επέφεραν την αναδιάταξη των γεωπολιτικών συσχετισμών, όπως μαρτυρείται από τις Σταυροφορίες, την Ανακατάληψη της Ισπανίας, τη γερμανική επέκταση σε βάρος των Σλάβων («Πορεία προς Ανατολάς»), τον εκχριστιανισμό της Σκανδιναβίας, όπως επίσης και τα ταξίδια του Μάρκο Πόλο και τις προόδους στον τομέα της ναυσιπλοΐας, οι οποίες επέτρεψαν στους ευρωπαίους εξερευνητές να επιχειρήσουν πολύ πέραν της Μεσογείου.

Κάποιος θα μπορούσε κάλλιστα να διερωτηθεί: ποια σχέση θα μπορούσε να υπάρχει μεταξύ των επιτυχιών αυτού που πλέον εμφανιζόταν ως ένας νέος, πρωτότυπος πολιτισμός (η Δύση) και της Παπικής Επανάστασης;

Η γνώμη μου είναι ότι, πρώτον, ήταν ακριβώς τότε που οι Δυτικοί κατόρθωσαν να καταστήσουν τον κόσμο γνώσιμο και να συνεργαστούν ώστε να δράσουν σε αυτόν με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο, και ότι, δεύτερον, η Παπική Επανάσταση κατέστησε δυνατή αυτήν τη νέα χρήση του Λόγου, που ουσιαστικά «επινόησε τον Δυτικό Λόγο».

2. Από το «όλα ή τίποτα» στη μετρησιμότητα

Ο Μπέρμαν ρίχνει φως στις θεολογικές ρίζες εκείνων των παπικών πρωτοβουλιών. Κάνω λόγο για «θεολογικές», αλλά θα μπορούσα κάλλιστα να αναφερθώ σε «φιλοσοφικές» ή «πνευματικές». Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι πρωτοβουλίες σηματοδότησαν μια αλλαγή στο διανοητικό πεδίο, το πεδίο των ιδεών, όπως επίσης και το ψυχικό πεδίο, και όχι μια τυχαία, εξωτερική επέμβαση στις υλικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξε μια αλλαγή «κοσμοθέασης», και ήταν μάλλον απρόβλεπτη: μια «προφητική» αλλαγή. Ένα θαύμα μήπως; Αυτό είναι ένα ζήτημα που θα τύχει διεξοδικότερης ανάλυσης καθώς ξεδιπλώνω τα επιχειρήματά μου. Ωστόσο, είναι κρίσιμο, πρώτα από όλα, να κατανοηθούν τα στάδια μέσω των οποίων αναδύθηκε μια νέα θέαση για τον κόσμο.

Πρώτον, οι πάπες επιδίωκαν να «εκχριστιανίσουν τον κόσμο» προκειμένου να εκπληρώσει τον εσχατολογικό του προορισμό. Εγκαταλείποντας τον κόσμο, ο Χριστός υποσχέθηκε την ταχεία επάνοδό του, με την οποία θα προαναγγελλόταν η εκπλήρωση των μεσσιανικών και εσχατολογικών προφητειών της Παλαιάς Διαθήκης. Κατά τη διάρκεια των

πρώτων αιώνων της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, οι πιστοί ήλπιζαν ότι ο ερχομός του Χριστού επέκειτο άμεσα. Ωστόσο αφότου παρήλθε μία χιλιετία και τίποτα δε συνέβη, αρκετοί άρχισαν να αμφισβητούν τις καθιερωμένες εκκλησιαστικές διδαχές. Ίσως, όπως ισχυρίστηκαν ορισμένοι θεολόγοι, ο Χριστός δεν επρόκειτο να επανέλθει στη γη επειδή η ανθρωπότητα δεν αποδεικνυόταν αντάξια του ερχομού Του. Ο άνθρωπος είχε αφήσει τις συνθήκες ζωής να χειροτερεύουν διαρκώς, και ήταν πασιφανές ότι, από τη μεταστροφή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στον χριστιανισμό και έπειτα, ενώ υπήρχαν χριστιανοί στον κόσμο, ο ίδιος ο κόσμος δεν ήταν χριστιανικός. Οι χριστιανοί διαβιούσαν σε έναν εκπεσόντα κόσμο, προσευχόμενοι να δραπετεύσουν από αυτόν, αλλά αλίμονο δεν είχαν ακόμη αποπειραθεί να τον μεταμορφώσουν. Στον Ώριμο Μεσαίωνα, τα πλέον προσφιλή πρόσωπα στον χριστιανικό κόσμο ήταν οι μοναχοί, ακριβώς γιατί ζούσαν «εκτός» του, και επομένως εμφανίζονταν να βρίσκονται με το ένα πόδι στην κλίμακα που ανερχόταν στον παράδεισο. Το πρόβλημα ήταν ότι, αποποιούμενος τη μεταμόρφωση του κόσμου, ο άνθρωπος τον είχε εγκαταλείψει σε μια αυξανόμενη αμαρτωλότητα. Έτσι, όπως ισχυρίζονταν επιπρόσθετα οι θεολόγοι, ο κόσμος είχε εκπτώχευθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Χριστός αδυνατούσε να εγκατοικήσει εντός του.

Οι ιστορικές συνθήκες φάνταζαν πλέον ώριμες έτσι ώστε οι άνθρωποι να μεταμόρφωναν τον κόσμο προς το καλύτερο, και ο Χριστός να μεταπειθόταν, να επέστρεφε στη γη και να έφερνε την πολυπόθητη λύτρωση. Αυτό ήταν το ουσιώδες νόημα των Παπικών Υπαγορεύσεων και όλων των υπόλοιπων μέτρων της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης. Αν ο πάπας χρειαζόταν να συγκεντρώσει απόλυτη εξουσία, αν η Εκκλησία χρειαζόταν να χειραφετηθεί από τις κοσμικές αρχές, ήταν διότι έπρεπε να διαθέτουν την αναγκαία εκείνη εξουσία ώστε να δράσουν στον κόσμο προκειμένου να τον μεταμορφώσουν. Η «ελευθερία της Εκκλησίας» έπρεπε να διασφαλιστεί αν αυτή επρόκειτο να εξελιχθεί σε μια πνευματική δύναμη υπέρτερη των εγκοσμίων, επανακτώντας ουσιαστικά την εξουσία των προφητών επί των παλαιοδιαθηκικών βασιλέων. Αν έφτασαν να δικαιούνται να αλλάζουν τους νόμους, να θεσπίζουν ένα νέο κανονικό δίκαιο και να αναβιβάζουν την ισχύ του έναντι οποιουδήποτε εθιμικού ή κοσμικού, ήταν διότι οι χριστιανοί έπρεπε να πυροδοτήσουν μια *επανάσταση*.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες, οι νόμοι δεν αποτελούν προϊόν της ανθρώπινης βούλησης και παραμένουν αμετάβλητοι· όποιος ηγεμόνας αποτολμά να παραλλάξει τα πανάρχαια έθιμα κρίνεται ένοχος ιεροσυλίας. Ωστόσο, οι θεολόγοι διατείνονταν ότι οι ανθρώπινοι νόμοι δεν υπερέβαιναν τη θεία βούληση, καθόσον ο Θεός είχε δημιουργήσει μια θεμελιωδώς καλή ανθρώπινη φύση, όπως και καλούς θείους νόμους. Δυστυχώς, η αμαρτωλότητα του ανθρώπου είχε διαφθείρει αυτή την καλή φύση, ενώ καμία πόλη δε διέθετε νόμους που να μπορούσαν να θεωρηθούν αντάξιοι του αληθινού θείου «φυσικού δικαίου». Θεσπίζοντας λοιπόν νέους χριστιανικούς νόμους (τα παπικά διατάγματα ή τους κανόνες των μεγάλων Οικουμενικών

Συνόδων), η Εκκλησία βελτίωνε τον κόσμο, εξομοιώνοντάς τον με την απολεσθείσα παραδεισία κατάσταση και με τη μέλλουσα εσχατολογική. Η Εκκλησία θεωρούσε ότι όχι απλώς νομιμοποιούνταν να ενεργήσει με αυτόν τον τρόπο, αλλά ότι, πολύ περισσότερο, υποχρεούνταν από ένα ιερότατο καθήκον, και αυτό ανεξάρτητα από το πόσο δυναμικά οποιαδήποτε εφήμερη εξουσία μπορούσε να αμφισβητήσει την αυθεντία της. Οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι έκριναν θεμιτό να προβούν σε δραστικές κοινωνικές αλλαγές προκειμένου να επισπεύσουν τη Δεύτερη Παρουσία του Χριστού. Εκείνη την περίοδο, πέραν πάσης σχεδόν αμφιβολίας, ο χριστιανισμός υπήρξε ουσιωδώς επαναστατικός.

Παρόλα αυτά, κανείς δε δύναται να στρατευθεί σε έναν απώτατο στόχο αν δεν έχει προηγουμένως πειστεί ότι είναι τουλάχιστον *επιτεύξιμος*. Ένα σοβαρό κώλυμα ανέκυπτε από την παραδοσιακή αυγουστίνια σκέψη, η οποία προήγε την άποψη ότι η ανθρώπινη φύση είχε διαβρωθεί ολοκληρωτικά από την αμαρτία, και, επομένως, κανείς δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τη σωτηρία του αυτόβουλα, εφόσον αυτή δινόταν αποκλειστικά μέσω θείας χάρης. Αυτό το κώλυμα έμελλε σύντομα να αρθεί χάρη σε ορισμένες κρίσιμες θεολογικές καινοτομίες, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων ήταν το νέο δόγμα της *εξιλέωσης* που εισήγαγε ο Άγιος Άνσελμος, όπως και η επινόηση του *Καθαρηρίου*.

3. Το ανσελμιανό δόγμα της εξιλέωσης

Προτού αναφερθούμε στο έργο του Άγιου Ανσέλμου, είναι αναγκαίο να ανατρέξουμε σε ορισμένες από τις πτυχές του παραδοσιακά επικρατούντος αυγουστίνιου δόγματος. Ο Αυγουστίνος προέβαλε την ιδέα ότι, μετά το προπατορικό αμάρτημα, στον άνθρωπο δεν άξιζε τίποτα άλλο παρά ο θάνατος, με αυτή την ενοχή να μην μπορεί να αποσβεστεί μέσω των ανθρώπινων έργων, εφόσον η ενοχή ήταν άπειρη, ενώ τα ανθρώπινα έργα πεπερασμένα. Μολονότι ίσχυε ότι ο Θεός θα μπορούσε να σώσει τον άνθρωπο με τη χάρη Του, κανείς δε γνώριζε ποιος προοριζόταν να σωθεί και ποιος όχι, με τον καθένα παντελώς ανίσχυρο να ανατρέψει αυτή την προαιώνια απόφαση. Το ανθρώπινο πράττειν στερούνταν αξίας. Καμία καλή πράξη δε θα διασφάλιζε τη σωτηρία, και καμία κακή πράξη δε θα απέκλειε κάποιον τελεσίδικα από αυτήν. Η μόνη ρεαλιστική λύση σε αυτό το αδιέξοδο ήταν η ολοκληρωτική αποχή από τη δράση, μια λύση ένθερμα προωθούμενη από τα μοναστικά τάγματα, τα οποία απομονώνονταν από τον υπόλοιπο κόσμο και αρνούσαν την επέμβαση σε αυτόν. Η σωτηρία μπορούσε να κερδηθεί, αν κάτι τέτοιο ήταν εφικτό, με υπερφυσικά μόνο μέσα: μέσω προσευχών, προσκυνημάτων ή λειψανολατρίας. Ο Λόγος δεν αποτελούσε ζητούμενο στον μαγεμένο, μυθευμένο κόσμο του Ωριμου Μεσαίωνα.

Ο Άγιος Άνσελμος ανέτρεψε το θεολογικό όραμα που δικαίωνε τη παραδεδομένη στάση. Για την ιστορία, υπήρξε Ιταλός μοναχός που εντάχθηκε στο αβαείο του Μπεκ στη Νορμανδία και σπούδασε ως μαθητής του διάσημου

θεολόγου Λανφράν για αρκετά χρόνια, προτού διοριστεί τελικά ηγούμενος. Όταν ο Γουλιέλμος, Δούκας της Νορμανδίας, κατέκτησε την Αγγλία το 1066, διόρισε διαδοχικά τους Λανφράν και Άνσελμο ως αρχιεπισκόπους Καντουαρίας. Μέσω των γραπτών του και της δράσης του ως αρχιεπίσκοπος Καντουαρίας, ο Άνσελμος αποδείχτηκε τόσο ένας λαμπρός στοχαστής όσο και ένας, με την πλήρη έννοια του όρου, δρων της Παπικής Επανάστασης. Υπήρξε μάλιστα, θα πρόσθετα, μέλος της επαναστατικής της πτέρυγας (όπως τόσο άλλοι διάσημοι στοχαστές, ακόμα και μυστικοί της εποχής, όπως ο Αμπέρ του Μογιενμουτιέ, ο Άγιος Πέτρος Δαμιανός και ο Άγιος Μπρούνο, μεταξύ αρκετών άλλων).

Ο Άγιος Άνσελμος καταπιάστηκε ειδικά με το ζήτημα της αμαρτίας και της εξιλέωσης στα δύο του έργα *Η ενσάρκωση του Λόγου* και *Γιατί ο Θεός έγινε άνθρωπος*;, με τα οποία αμφισβήτησε ευθέως τα καθιερωμένα παραδοσιακά αυγουστίνια δόγματα. Ας συνοψίσουμε εν τάχει την ανσελμιανή πρόκληση στην αυγουστίνια θεολογία. Ήταν αλήθεια ότι το προπατορικό αμάρτημα ήταν άπειρο και ότι μόνο μια άπειρη αξία θα μπορούσε να το εξαλείψει, την οποία όμως κανένας άνθρωπος δε θα μπορούσε ποτέ να αποκτήσει. Ωστόσο, η λύση βρίσκεται στον Χριστό, που ήταν ένας άνθρωπος όπως κανένας άλλος, ένας άνθρωπος παντελώς αθώς, αναμάρτητος, ο οποίος όμως παραταύτα υπέφερε έναν φρικτό θάνατο. Υπομένοντας μια τέτοια ολότελα άδικη τιμωρία, που δεν αποτελούσε αντίτιμο κάποιας αμαρτίας, απέκτησε άπειρη αξία –μια «θησαύριση υπεράφθονων αξιών»– που ήταν πλέον διαθέσιμη, κατά κάποιον τρόπο, για τη λύτρωση της ανθρωπότητας από τις αμαρτίες της. Η σωτηρία πλέον δεν διακυβευόταν, αφού η χάρη του Θεού είχε δοθεί και η ανθρωπότητα είχε σωθεί από το προπατορικό αμάρτημα.

Αν και αυτή η θεολογική επανερμηνεία μπορούσε να γλυτώσει την ανθρωπότητα από το προπατορικό, καθολικό αμάρτημα, δεν επαρκούσε, ωστόσο, για να τη σώσει από το επιμέρους αμάρτημα. Στην πράξη, ο άνθρωπος δεν ευθυνόταν μόνο για το προπατορικό αμάρτημα, αλλά και για αυτά που οι θεολόγοι αποκαλούσαν «πραγματικά» αμαρτήματα: τα αμαρτήματα για τα οποία φταίει το άτομο. Εφόσον, ευτυχώς, ο άνθρωπος είναι πεπερασμένο ον, τα πραγματικά του αμαρτήματα είναι επίσης εξορισμού πεπερασμένα, και για αυτόν τον λόγο μπορούν να εξιλεωθούν μέσω πεπερασμένων επανορθώσεων: απτών ανθρώπινων καλών έργων. Η θεολογία του Ανσέλμου μπορεί να γίνει κατανοητή βάσει ενός ισολογισμού (Σχ. 1).

Αυτή η ανατροπή στο δόγμα της εξιλέωσης είχε τρομακτικό αντίκτυπο στον ηθικό βίο. Το ανθρώπινο πράττειν επανακτά πλέον το νόημά του, αφού οποιαδήποτε χειροπιαστή ανθρώπινη δράση *προσμετράται στον ισολογισμό*. Οτιδήποτε κάποιος πράττει, καλό ή κακό, *έχει πράγματι αξία*, εφόσον διαδραματίζει έναν αναντικατάστατο ρόλο στην προσωπική του σωτηρία. Εναπόκειται στον καθέναν να σωθεί, τουλάχιστον έως έναν βαθμό. Ο Άνσελμος, προφανώς, δεν αρνείται τον ρόλο της χάρης, καθώς αυτή είναι

αναγκαία για τη μεταστροφή κάποιου στην αγαθοεργία. Παρόλα αυτά, ενώ η χάρη συνδράμει, επαφίεται ουσιαστικά στον καθένα να κάνει το καλό, και αν δεν το κάνει, δε θα σωθεί από ένα καθαρό θαύμα χωρίς τη δική του συνέργεια. Στην πραγματικότητα, το έργο του Ανσέλμου προετοίμασε το έδαφος για όσα θα πρότεινε στη συνέχεια ο Θωμάς Ακινάτης: η χάρη δεν επενεργεί υποκαθιστώντας, αλλά απεναντίας αποκαθιστώντας, την ανθρώπινη φύση, έτσι ώστε ο άνθρωπος να δρα αυτοβούλως και να επιλέγει εκουσίως να κάνει το καλό. Το ζήτημα για την «επάρκεια» ή μη της χάρης εξελίχθηκε σε μια περίπλοκη θεολογική έριδα κατά τη διάρκεια των αμέσως επόμενων αιώνων. Ας συγκρατήσουμε όμως για την ώρα ότι, σύμφωνα με τη νέα ανσελμιανή θεολογία, η ανθρώπινη πράξη προσέλαβε μια ξεκάθαρη αξία ενώπιον του Θεού.

4. Καθατήριο

Μολονότι οι θεωρίες του Ανσέλμου έβγαζαν νόημα μέχρι ενός σημείου, υπήρχαν άλλα ζητήματα που παρέμεναν ανεπίλυτα. Ας διατυπώσουμε με απλά λόγια ένα από τα φλέγοντα ερωτήματα που συνέχιζαν να ταλανίζουν τον θεολογικό στοχασμό: «Αν το ισοζύγιο είναι θετικό στο τέλος του βίου μου, θα σωθώ. Αν ωστόσο αρχίσω να επιδίδομαι σε αγαθοεργίες με μεγάλη καθυστέρηση αφότου προηγουμένως αμάρταινα για μεγάλο διάστημα, τότε θα είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να εξασφαλίσω ένα θετικό ισοζύγιο όταν πεθάνω. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα άξιζε να αρχίσω να ενεργώ ενάρετα;» Παρότι κάποιοι θα απαντούσαν θετικά και κάποιοι άλλοι αρνητικά, το ανθρώπινο πράττειν θα στερούνταν και πάλι το νόημά του. Διόλου τυχαία, εκείνη ακριβώς την περίοδο (ενδέκατος-δωδέκατος αιώνας), οι θεολόγοι επινοούν το Καθατήριο, ένα μεταθανάτιο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου ο αμαρτωλός αναμένεται να ολοκληρώσει τις καλές του πράξεις προκειμένου να λυτρωθεί (Σχ. 2).

Με το Καθατήριο, το ανθρώπινο πράττειν επανανοηματοδοτείται. Άξιζε πλέον να επιτελείς καλά έργα, ακόμα και στο τελείωμα του βίου σου, ακόμα και μία μέρα ή μία ώρα πριν από τον θάνατό σου. Διότι, ακόμα και αν αυτό δεν επαρκεί για την ολοσχερή αποπληρωμή του χρέους σου και το ισοζύγιο της διαγωγής σου παραμένει παθητικό, το υπολειπόμενο χρέος, σύμφωνα πάντα με τους θεολόγους, θα μπορούσε να αποπληρωθεί στο Καθατήριο. Οι προσευχές των ζωντανών συνεισέφεραν συμπληρωματικά σε αυτή την αποπληρωμή.

5. Σωτηρία: ένα ανθρώπινο εγχείρημα

Με την εμφάνιση αυτής της νέας θεολογίας, οποιαδήποτε σπουδαία ή ταπεινή πράξη καταξιώνεται πλήρως. Είναι πλέον αποκλειστικά στο χέρι του καθενός να πραγματώσει τη σωτηρία του. Η ανθρώπινη ευθύνη καθίσταται τώρα

επιτακτική, καθώς ο άνθρωπος ανέρχεται στο προσκήνιο της ιστορίας. Η διαδρομή προς τον παράδεισο δε νοείται πια ως *κατακόρυφη* πορεία που μόνο ο Θεός με τα μαγικά και την ανεξιχνίαστη του χάρη, ή οι άνθρωποι βασιζόμενοι αποκλειστικά σε αυτά τα μαγικά, δύνανται να ανέλθουν. Αντιθέτως, η διαδρομή προς τον παράδεισο γίνεται τώρα *κλιμακωτή*, μια σειρά από αναβαθμίδες, ένα ευδιάκριτο μονοπάτι, μέσω του οποίου μπορεί κάποιος, εκλογικεύοντας τα πράγματα, να προσεγγίσει το απόλυτο (Σχ. 3).

Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι την ίδια ακριβώς περίοδο η παράσταση του Χριστού ως *μεσίτη* αποκτά ιδιαίτερη αξία. Ο Χριστός είναι Θεός και Άνθρωπος. Ωστόσο, στον Ώριμο Μεσαίωνα, όπως και στην ορθόδοξη χριστιανοσύνη έως σήμερα, ο Χριστός αναπαρίσταται πρωτίστως στη θεϊκή του υπόσταση. Ακόμα και όταν αποδιδόταν ζωγραφικά ή γλυπτικά πάνω στον σταυρό, η έμφαση δινόταν στο θριαμβικό του βλέμμα και όχι στον σωματότυπό του. Ας φέρουμε κατά νου τις ορθόδοξες εικόνες. Αποτελούν παραστάσεις θείων προσώπων, όπως για παράδειγμα του Χριστού και της Παρθένας Μαρίας. Είναι ωστόσο ο Χριστός, περισσότερο και από τον Ιησού, αυτός που απεικονίζεται σε πλήρη αταραξία και φωτοστεφανωμένος. Αν και «αναστημένος εκ νεκρών», εμφανίζεται σε πλήρη δόξα, χωρίς να έχει στην πραγματικότητα καν πεθάνει. Ακόμα και αυτή η ελαχιστική αναπαράσταση αποτέλεσε επίδικο θέμα στην Ορθοδοξία. Στον αντίποδα, η δυτική τέχνη άρχισε την ίδια περίοδο να αποδίδει τον Χριστό ως πάσχοντα άνθρωπο, με το απισχνασμένο, πληγιασμένο και αιμάσσον σώμα του, ενώ έκτοτε αυτό το αναπαραστατικό ύφος κυριάρχησε σε ολόκληρη τη δυτική, μεσαιωνική και νεότερη χριστιανοσύνη. Αυτή η τεχνοτροπία καταφάσκει την ανθρωπινότητα του Χριστού, βεβαιώνοντας ότι ο άνθρωπος μπορεί πράγματι να *Τον μιμηθεί*. Η υιοθέτηση του Χριστού ως παράδειγμα δε διαφεύγει επομένως των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Από το σημείο αυτό και έπειτα η «μίμηση Χριστού» εξελίχθηκε σε ηθικό πρόγραμμα για τους δυτικούς χριστιανούς. Καθ' οδόν προς τον παράδεισο, ο άνθρωπος δεν ήταν πλέον μόνος του, αλλά υποβοηθούνταν από Κάποιον που του έμοιαζε, και συνεπώς τον γνώριζε και τον κατανοούσε. Ο Χριστός υπέδειξε στον άνθρωπο το ευθύ και στενό μονοπάτι μέσω του οποίου Αυτός διήλθε και μέσω του οποίου και ο ίδιος ο άνθρωπος θα μπορούσε να πορευτεί. Η ανηφορική πορεία προς τη σωτηρία δεν αποτελούσε πια ζήτημα καθαρής χάρης· απεναντίας, κατέστη, τουλάχιστον εν μέρει, ένα *ανθρώπινο εγχείρημα*.

Η ουσία αυτού του εγχειρήματος, που πρέπει οπωσδήποτε να αντιληφθούμε, ήταν ότι κατέστη *ορθολογικό*. Η σωτηρία δε συνιστούσε πλέον ένα ζήτημα τύπου «όλα ή τίποτα», αλλά ένα ζήτημα *μετρησιμότητας* και *χρήσης του Λόγου*.

Πρώτον, καθένας θα χρειαστεί να ζυγιάσει την ίδια του τη σωτηρία, ισοσκελίζοντας ανήθικα έργα με ισοδύναμα ενάρετα. Δεύτερον, θα χρειαστεί τώρα να κάνει χρήση της λογικής του για να πραγματοποιήσει αυτά τα ίδια τα καλά έργα. Ποια είναι όμως, σε τελική ανάλυση, τα «ενάρετα» έργα; Πρόκειται για δράσεις που μετριάζουν τα βάσανα των ανθρώπων, σιτίζουν τους

πεινασμένους, συντηρούν τους απόρους, θεραπεύουν τους ασθενείς και, γενικά μιλώντας, επαυξάνουν την αγάπη και απομειώνουν το κακό στον κόσμο. Εν ολίγοις, καμία πράξη δεν μπορεί να θεωρηθεί αγαθή, αν, με κάποιον τρόπο, δε μεταμορφώνει τον κόσμο προς το καλύτερο. Η μεταμόρφωση ωστόσο του κόσμου προϋποθέτει τη *γνωσιμότητά* του και την εντός αυτού ειρηνική και αποτελεσματική *συνεργασία*. Αυτό, κατ' επέκταση, προϋποθέτει την επιστράτευση του Λόγου, τόσο στην *επιστήμη* και το *δίκαιο* όσο και στην *πολιτική*. Η ενεργοποίηση του Λόγου αναδείχθηκε πλέον σε θρησκευτικό πρόσταγμα, που ήρθε σε σύγκρουση με τα παλιά καθήκοντα της προσευχής και του δοξασμού του Θεού (χωρίς όμως και να τα υποκαθιστά πλήρως). Ενώ κάποτε η καλλιέργεια του Λόγου δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια ταπεινή συνήθεια, και συχνά μάλιστα αμαρτωλή, τώρα εξελίχθηκε στο έσχατο ηθικό καθήκον. Διότι υπαγορευόταν από τον ίδιο τον Θεό και γινόταν αντιληπτό ως όδευση προς τον παράδεισο.

6. Ο Μέγας Ιεροεξεταστής

Αυτή η μεταστροφή στον δυτικό τρόπο σκέψης προκάλεσε μια θεμελιώδη παρανόηση μεταξύ των ανατολικών και των δυτικών Εκκλησιών. Θεολόγοι της ανατολικής χριστιανοσύνης υποστήριξαν ότι η ρωμαιοκαθολική εκκλησία, αποφασίζοντας να προσανατολιστεί στον Λόγο, αποκήρυξε εκ των πραγμάτων την αναζήτηση της σωτηρίας. Υπάρχει ένα πασίγνωστο απόσπασμα στους *Αδελφούς Καραμάζοφ* του Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, με τίτλο «Ο Μύθος του Μέγα Ιεροεξεταστή», που καταπιάνεται με αυτή την παρανόηση. Σε αυτές τις σελίδες, ο Ντοστογιέφσκι αντιπαραβάλλει τον ρωμαιοκαθολικό Μέγα Ιεροεξεταστή με τον Ιησού. Ο δεύτερος παρουσιάζεται εντέχνως ως γνήσιος Ορθόδοξος, συμβολίζοντας την ανιδιοτελή αγάπη και τον ηρωισμό, ενώ ο πρώτος ως στυγνός ρεαλιστής, αντιπροσωπεύοντας τον κατεξοχήν πολιτικό. Αυτός ο πολιτικά σκεπτόμενος, σώφρων ρωμαιοκαθολικός αρχιεπίσκοπος αναδεικνύεται σε εκπρόσωπο του δυτικού Λόγου, που ο Ντοστογιέφσκι θεωρεί κατ' ουσίαν υλιστικό, χυδαίο και «άψυχο».

Το σκηνικό είναι συγκλονιστικό: ο Ιησούς, ο οποίος έχει επιστρέψει στην Ισπανία του δέκατου έκτου αιώνα και έχει αναγνωρισθεί από τα πλήθη που Τον λατρεύουν εκ νέου, κακοποιείται ανηλεώς και φυλακίζεται από τους στρατιώτες του αρχιεπισκόπου. Μέσα στη μαύρη νύχτα, ο αρχιεπίσκοπος επισκέπτεται τον Ιησού στο κελί του και συνομιλεί μαζί του για πολλή ώρα. Του εξηγεί ότι δεν έπρεπε να επιστρέψει στη γη, εφόσον έχει υψηλές απαιτήσεις από τους ανθρώπους. Η ανθρωπότητα, δηλώνει ο αρχιεπίσκοπος, αδυνατεί να αρθεί στο ύψος των ηρωικών αρετών που ο Ιησούς επέδειξε αποκρούοντας τους διαβολικούς πειρασμούς στην έρημο. Ο Μέγας Ιεροεξεταστής και σύνολη η ρωμαιοκαθολική εκκλησία έχουν καταλήξει στο ότι οι άνθρωποι το μόνο που αποζητούν είναι να τρώνε και να απολαμβάνουν τον πεζό, γήινό τους βίο. Και αυτό ακόμα και αν χρειαστεί να τον εξαγοράσουν με

το να υποδουλωθούν τυφλά σε μια σιδερένια χείρα. Ούτε δύνανται ούτε επιθυμούν να καταστούν υποκείμενα αγάπης και ελευθερίας. Οι ρωμαιοκαθολικές ελίτ έχουν αποδεχτεί –προς ίδιον όφελος πιθανότατα, αλλά τι σημασία έχει;– την κατεξουσίαση αυτών των φτωχών, μίζερων πλασμάτων. Απογυμνωμένη ιδανικών, η Εκκλησία έχει βαλθεί να διευθύνει τις γήινες ζωές των υπηκόων της, καθιστώντας τον όχλο πλήρες υποχείριο των θρησκευτικών και κοσμικών δυνάμεων. Επανερχόμενος απροειδοποίητα, ο Ιησούς υπονόμεισε αυτή την αδιατάρακτη ηγεμονία και, καταξιώνοντας για μια ακόμα φορά την υπερβατική διάσταση της ζωής, θα αμφισβητήσει τη μετά κόπων και βασάνων κερδηθείσα, επισφαλή ευτυχία της ανθρωπότητας. Ο Μέγας Ιεροεξεταστής δε θα επιτρέψει κάτι τέτοιο. Κατά συνέπεια, ο Ιησούς θα καεί στην πυρά το επόμενο πρωινό.

Αυτή είναι, νομίζω, μια τραγική παρεξήγηση. Αντικαθιστώντας την κατακόρυφη με μια βήμα προς βήμα ανάβαση δε σημαίνει ότι έχεις απαρνηθεί τον στόχο της κατάκτησης της κορυφής: οργανώνοντας την επίγεια ζωή δε σημαίνει ότι δεν πιστεύεις πλέον στην επουράνια. Τουναντίον, σύμφωνα με τους δυτικούς θεολόγους, κάποιος δικαιούται να εισέλθει στον παράδεισο μόνο αν έχει πρώτα επιτύχει να βελτιώσει τον κόσμο αξιοποιώντας την ανθρώπινη συνθήκη, όπως αυτή αποκαταστάθηκε με τη χάρη του Θεού. Οι χριστιανοί μπορούν να κατακτήσουν την επαγγελθείσα σωτηρία μόνο αν Θεός και άνθρωπος *συνεργήσουν* για αυτήν. Επιπροσθέτως –και αυτό είναι το κομβικό σημείο– *μόνο* αν πράγματι εργαστείς για να εισέλθεις στον παράδεισο θα καταφέρεις να «οργανώσεις», δηλαδή να «βελτιώσεις», τον εγκόσμιο βίο. Η σχετική ντοστογιεφσκική σκηνή συγκεφαλαιώνει ακόμη και σήμερα, κατά την άποψή μου, το χάσμα μεταξύ της ανατολικής Ευρώπης (και ειδικότερα της Ρωσίας) και της Δύσης. Από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, οι Ρώσοι έχουν συνειδητοποιήσει ότι υπολείπονται των εξελίξεων, αλλά δεν έχουν ακόμη αντιληφθεί την αιτία. Δεν έχουν προσδεύσει τόσο όσο η Δύση, μόνο και μόνο διότι δεν απέδωσαν την ίδια υπερβατική αξία στην ανθρώπινη υπευθυνότητα, την ανθρώπινη δράση και τις ανθρώπινες δυνατότητες.

Στην πραγματικότητα, η Παπική Επανάσταση –η επαναβεβαίωση των χριστιανικών εσχατολογικών στοχεύσεων και η έμφαση στην ανθρώπινη υπευθυνότητα– συνέβαλε στη διαμόρφωση του νεότερου κόσμου. Αυτή η επανάσταση επέφερε την αλματώδη ανάπτυξη των επιστημών και του δικαίου στη Δύση από τον ενδέκατο έως τον δέκατο τρίτο αιώνα, θέτοντας τα θεμέλια για τον σύγχρονο Δυτικό Λόγο.

7. Η Δύση ως επιστημονικός και δικαιοκός πολιτισμός

Στην πράξη, εφόσον η σωτηρία δεν ήταν πλέον ένα ζήτημα τύπου «όλα ή τίποτα», αλλά ένα ζήτημα μετρησιμότητας, οι άνθρωποι εκείνου του καιρού διαπίστωσαν ότι είχαν ανάγκη από *μέσα μέτρησης*. Η επιστήμη και το δίκαιο αποτελούν περιπτώσεις τέτοιων μέσων. Η επιστήμη καθιστά τον κόσμο γνώσιμο και ορίζει ποια επέμβαση σε αυτόν είναι εφικτή ή όχι. Το δίκαιο

επιτρέπει στους ανθρώπους να συνεργάζονται ειρηνικά και αποτελεσματικά. Και τα δύο αποτελούν εργαλεία μέτρησης, προϊόντα του Λόγου.

Το διαθέσιμο νομικό εργαλείο ήταν το ρωμαϊκό δίκαιο. Το διαθέσιμο ερευνητικό εργαλείο ήταν η ελληνική επιστήμη.

α) Ρωμαϊκό δίκαιο. Αυτό είχε σχεδόν εντελώς ξεχαστεί στη Δύση από την εποχή του Καρλομάγνου και ακόμα πιο πριν. Ο Πάπας Γρηγόριος ο Έβδομος ανέλαβε την πρωτοβουλία της καλλιέργειάς του από την αρχή. Στην Μπολόνια, πόλη ελεγχόμενη από μια υποτελή του πάπα, την κοντέσα Ματθίλδη, η πρώτη νομική σχολή (στην πραγματικότητα, το πρώτο δυτικό πανεπιστήμιο) ιδρύθηκε από τον Ιρνέριο το 1070 περίπου. (Αυτό το γεγονός ενίοτε λησμονείται ή υποτιμάται, επειδή το ύστερο ρωμαϊκό δίκαιο, το οποίο είναι ένα μη χριστιανικό, φυσικό ή κοσμικό δίκαιο, μετετράπη, συνδυαστικά με την αριστοτελική πολιτική θεωρία, σε όπλο εναντίον της Εκκλησίας και ειδικότερα του παπισμού· δεν πρέπει ωστόσο να εφαρμόζουμε στον ενδέκατο αιώνα αυτό που ίσχυσε πολύ αργότερα, τον δέκατο τέταρτο αιώνα, την εποχή του Μαρσιλίου της Πάδουας ή του Γουλιέλμου του Όκαμ.) Ας θυμηθούμε ότι το ρωμαϊκό δίκαιο είναι πράγματι ένα μέσο μέτρησης, ένα ορθολογικό εργαλείο. Στοχεύει στο *jus suum cuique tribuere* (να αποδίδεται στον καθένα ό,τι δικαιούται), δηλαδή, να διαχωρίζει τις ιδιοκτησίες, το «δικό μου» από το «δικό σου». Και να τις διακρίνει ακόμα και μετά από αρκετές αλλαγές, αγορές, πωλήσεις, γάμους, κληρονομίες, συστάσεις ή διαλύσεις εταιρειών. Έτσι επιτυγχάνεται μια ομαλή και λειτουργική συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων, ακόμα και όταν επιδίδονται σε σύνθετα έργα, διασφαλίζοντας ότι τεράστιοι πληθυσμοί ανεξάρτητων ατόμων εργάζονται από κοινού χωρίς προστριβές. Το ρωμαϊκό δίκαιο χρησιμοποιήθηκε ως τεχνικό πρότυπο για το νέο κανονικό δίκαιο, το οποίο διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό εκείνη την εποχή τόσο από τους πάπες όσο και από τις νέες Οικουμενικές Συνόδους, και το οποίο συγκεντρώθηκε στο περίφημο Διάταγμα του Γρατιανού το 1140, όπως έχουμε ήδη δει.

β) Ελληνική επιστήμη. Την ίδια ακριβώς περίοδο, η ελληνική επιστήμη μελετήθηκε ξανά. Μετά τα πρώτα τμήματα νομικής, ιδρύθηκαν τμήματα τεχνών, για παράδειγμα στο Παρίσι στα τέλη του δωδέκατου αιώνα. Μιλώντας για «τέχνες», εννοούμε τις «ελεύθερες τέχνες», τις επτά επιστήμες, την τρικτύ και την τετρακτύ, όπως είχαν καθιερωθεί στις ελληνικές και τις ρωμαϊκές σχολές. Πράγματι, αυτές οι επιστήμες δεν είχαν περιπέσει σε πλήρη αχρησία· διδάσκονταν αδιάλειπτα στις μοναστικές και τις επισκοπικές σχολές. Καθώς όμως πλέον διακονούνταν σε πανεπιστήμια μη ελεγχόμενα από την Εκκλησία, ανέπτυξαν αυτόνομη δυναμική. Είναι ευρέως γνωστό ότι αυτές οι κοσμικές επιστήμες, καταφεύγοντας ουσιαστικά στον Λόγο παρά στην Αποκάλυψη, δεν έγιναν αποδεκτές χωρίς διαμαρτυρίες στα πανεπιστήμια. Ο Άγιος Αλβέρτος ο Μέγας και ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης χρειάστηκε να πολεμήσουν λυσσαλέα για να επιβάλουν τον Αριστοτέλη. Αυτό ωστόσο επιτεύχθηκε χάρη κυρίως στα νέα παπικά τάγματα (ο Αλβέρτος και ο Θωμάς ήταν δομινικανοί).

Είναι απολύτως κρίσιμο να κατανοηθεί ότι αυτά τα ορθολογικά εργαλεία, το ρωμαϊκό δίκαιο και η ελληνική επιστήμη, προϋπήρχαν. Για παράδειγμα, το χειρόγραφο του Σώματος Αστικού Δικαίου, αυτή η μεγαλειώδης συλλογή ρωμαϊκών νόμων κωδικοποιημένη από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό τον έκτο αιώνα, δεν είχε ουδέποτε χαθεί στη Δύση (αντίγραφα βρίσκονταν προφανώς παντού). Παρομοίως, αν και αρκετά νέα έργα ελληνικής φιλοσοφίας ανευρέθηκαν στις αραβικές βιβλιοθήκες της Ισπανίας (εξαιτίας της Ανακατάληψης και των Σταυροφοριών), όπως και τις βυζαντινές βιβλιοθήκες, στην πραγματικότητα αρκετά άλλα έργα αντιγράφονταν ανελλιπώς στα μοναστήρια και ήταν διαθέσιμα εδώ και αιώνες. Επομένως, η αναβίωση των δικαιοκτικών και επιστημονικών σπουδών δεν πρέπει να εκληφθεί ως τυχαίο γεγονός, απόρροια κάποιας συμπωματικής επανανακάλυψης κειμένων. Το καίριο στοιχείο ήταν ότι κείμενα επί μακρόν προσβάσιμα επαναξιοποιήθηκαν *ακριβώς τότε*, επανανοηματοδοτήθηκαν *ακριβώς τότε*. Πριν από την Παπική Επανάσταση, οι Δυτικοί κοιμούνταν ύπνο βαθύ αναφορικά με αυτά τα αρχαία κείμενα, όπως, κατ' ανάλογο τρόπο, οι Άραβες αναφορικά με το πετρέλαιο πριν τον δέκατο ένατο αιώνα, διότι δεν είχαν πλέον, ή δεν είχαν ακόμη, οποιαδήποτε ιδέα για ενδεχόμενη χρησιμότητά τους. Αν νομίζεις ότι θα σωθείς ή θα καταδικαστείς μόνο διαμέσου της χάρις, με την ανθρώπινη πράξη να μην έχει καθόλου σημασία, πολύ απλά δε χρειάζεται να υπολογίζεις την αξία των πράξεών σου. Αντιστοίχως, δεν έχεις ανάγκη από ένα τέτοιο εργαλείο, όπως είναι το ρωμαϊκό δίκαιο, που προβαίνει σε λεπτεπίλεπτες διακρίσεις μεταξύ κακών και λιγότερο κακών, καλών και λιγότερο καλών έργων επιτρέποντας τη συστηματική τους κατηγοριοποίηση. Σε αυτές τις συνθήκες, αν σκοντάψεις πάνω σε ένα χειρόγραφο του Ιουστινιανίου Κώδικα, θα το προσπεράσεις ανυποψίαστος, ιδίως αν έχει καταστεί ιδιαιτέρως δυσερμήνευτο, γραμμένο σε μια αρχαιοπρεπή, δυσνόητη γλώσσα. Για να ασχοληθεί κάποιος στα σοβαρά με την αποκωδικοποίηση των μυστηρίων του Σώματος Αστικού Δικαίου θα πρέπει, πρώτον, να διακατέχεται από μια απόλυτη ανάγκη ρύθμισης των συμπράξεών του με τρίτους, δεύτερον, να επιθυμεί να αντενεργήσει αποδοτικά μαζί τους –αποφεύγοντας μάλιστα να αμαρτάνει όσο είναι δυνατόν–, και, τρίτον, όταν σε αυτήν τη συνάφεια, έχει αναγάγει την καταμέτρηση σε *ζωπικό* πρόβλημα. Όλο αυτό συνέβη με τον Ιρνέριο στην Μπολόνια.

8. Προοδευτικός χιλιασμός εναντίον βίαιου χιλιασμού

Από την Παπική Επανάσταση και έπειτα, η Δύση σημείωσε ασύλληπτη πολιτισμική πρόοδο, η οποία είχε ως συνέπεια την επινόηση του νεότερου κόσμου: της δημοκρατικής, φιλελεύθερης και επιστημονικής μας κοινωνίας. Η Δύση μπόρεσε να το επιτύχει αυτό εφόσον προσηλώθηκε σε δύο στενά αλληλένδετες ιδέες, το ηθικό καθήκον εκπλήρωσης της εσχατολογικής σκόπευσης της ανθρωπότητας –της καλύτερευσης δηλαδή του κόσμου έως

την τελική του λύτρωση— και της αξιοποίησης των φυσικών δεξιοτήτων του ανθρώπου για την προώθηση έλλογων και δίκαιων σχεδίων, αντί του εφησυχασμού του εν αναμονή μιας υπερφυσικής θείας επέμβασης. Έτσι εξηγείται η ανάπτυξη των επιστημών στα πανεπιστήμια, η επανενδυνάμωση του κράτους, η ανάπτυξη του δικαίου, και, πιο συγκεκριμένα, η χρήση του δικαίου ως εργαλείου για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Στην πράξη, το δίκαιο συνέβαλε με ποικίλους τρόπους στη γένεση της «πολιτικής» όπως τη γνωρίζουμε σήμερα.

Στη συνέχεια, την περίοδο του Διαφωτισμού, η αίσθηση ότι μια αδιάκοπη εξέλιξη στα πεδία της γνώσης και της δικαιοσύνης είναι εφικτή στον παρόντα κόσμο φάνηκε να επιβεβαιώνεται από τα ιστορικά γεγονότα, συντείνοντας στην κοσμική ιδεολογία της «προόδου». Δεν υπάρχει ωστόσο καμία αμφιβολία ότι, πρωταρχικά, αυτή η κοσμική ιδεολογία υπήρξε κατά βάθος θρησκευτική. Μιλάμε για τη χιλιαστική ιδέα, όπως αυτή εκφράστηκε στην εβραϊκή αποκαλυπτική γραμματεία και ειδικότερα στο Βιβλίο της Αποκάλυψης του Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για την ιδέα ότι, πλησιάζοντας στο τέλος του ιστορικού χρόνου, πρωτίτερα ακόμα και από την έλευση του ουράνιου βασιλείου του Θεού, θα μεσολαβήσει μια περίοδος χιλίων ετών (μία «χιλιετία») επίγειας ευτυχίας. Αυτό το χιλιαστικό ιδεώδες εμπνέει τόσο τη χριστιανοσύνη όσο και τις βιβλικές θρησκείες γενικά. Ωστόσο, η Παπική Επανάσταση, εξυμνώντας την ανθρώπινη λογικότητα και υπευθυνότητα, διαχώρισε το χιλιαστικό ιδεώδες από μια άλλη εκδοχή του, αυτού που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε βίαιο, επαναστατικό χιλιασμό. Πράγματι, την περίοδο του Θεοδοσίου, όταν ο χριστιανισμός κατέστη επίσημη θρησκεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τόσο οι αυτοκρατορικές όσο και οι εκκλησιαστικές αρχές άρχισαν να δυσπιστούν έναντι του χιλιασμού, ο οποίος τους φαινόταν υπερεπαναστατικός. Ο χιλιασμός δεν απορρίφτηκε συνολικά, με θεολόγους όπως ο Ωριγένης και ο Άγιος Αυγουστίνος να διευκρινίζουν ότι θα έπρεπε να εκληφθεί συμβολικά. Στην πραγματικότητα, με την ανάσταση του Χριστού, έχουμε ήδη εισέλθει στη χιλιετία. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, «μπορούμε και πρέπει να προσβλέπουμε σε ένα καλύτερο αύριο, αλλά αυτό θα επέλθει στον Ουρανό. Δεν οφείλουμε να δράσουμε για αυτό επί Γης, πόσο μάλλον να καταφύγουμε στη βία».

Την ίδια περίπου εποχή με την Παπική Επανάσταση, ο χιλιασμός αναζωπυρώθηκε, κυρίως χάρη στα έργα του Ιωακείμ της Φλόρα, στη συνέχεια τη ριζοσπαστική πτέρυγα των Φραγκισκανών, και πρωτίστως τις γενικευμένες διαδηλώσεις και αναταραχές που λάμβαναν χώρα τον καιρό των Σταυροφοριών. Οι τελευταίες μπορούσαν αυθόρμητα να ξεσπάσουν σε περιόδους επιδημιών ή λιμών, προξενώντας ανησυχία στα φτωχά αστικά στρώματα, ειδικά στη βόρεια Γαλλία, το Βέλγιο και τη Γερμανία. Αργότερα, νέα δόγματα επινοήθηκαν από ριζοσπαστικές σχέτες όπως «Η Αδελφότητα του Ελεύθερου Πνεύματος», οι Βοημοί Χουσίτες και Θαβωρίτες, οι Αναβαπτιστές, οι ένοπλες ομάδες του Τόμας Μίντσερ στον Γερμανικό Πόλεμο των Χωρικών κ.ά.

Έτσι η Δύση βρέθηκε αντιμέτωπη με δύο εκδοχές του χιλιασμού, και μια κοσμοϊστορική επιλογή προσχώρησης στον έναν από τους δύο.

1) Ανορθολογικοί, δεισιδαίμονες άνθρωποι επιδιώκουν να επισπεύσουν την έλευση της χιλιετίας μετερχόμενοι βίαια μέσα. Η βία νομιμοποιείται, σε οποιαδήποτε από τις προαναφερθείσες σχέτες, από τα ίδια πυρηνικά πιστεύω. Το κακό ενδημεί στις καρδιές ορισμένων «κακών» ανθρώπων. Αυτοί οι κακοί μπορεί να είναι ξένοι (Εβραίοι, Μουσουλμάνοι κ.ά.), συχνότερα όμως είναι *πλούσιοι* τους οποίους οι φτωχοί φθονούν (ιερείς, ευγενείς, έμποροι κ.ά.). Πάλι καλά, υπάρχει ένας μικρός κύκλος εκλεκτών, οι «άγιοι». Οι δικές τους καρδιές είναι απρόσβλητες από το κακό. Ο Θεός τούς αγαπά και τους συντρέχει. Υπό αυτό το πρίσμα, το μοναδικό κώλυμα έγκειται στο να ξεπεραστούν οι φόβοι του πλήθους. Οι «άγιοι» θα χρειαστεί να τους πείσουν να δράσουν αστραπιαία, *εξοντώνοντας όλους τους διεφθαρμένους*. Βεβαίως, τα εχθρικά στρατεύματα θα είναι υπέρτερα. Αλλά τα στρατεύματα του Θεού θα συνδράμουν τους αγίους την τελευταία στιγμή (όπως αναφέρεται σε οποιαδήποτε αποκαλυπτικό βιβλίο) και, την επομένη, η χιλιετία θα χαράξει.

2) Ο άλλος τρόπος είναι ο ορθολογικός, υπεύθυνος τρόπος, τον οποίο προέκρινε η παποσύνη και όλοι οι καλλιεργημένοι, πεπαιδευμένοι, σώφρονες άνθρωποι εκείνης της εποχής, όπως και των επόμενων αιώνων. Ο στόχος παραμένει ίδιος: η παρώθηση του κόσμου προς την τελείωσή του. Γνωρίζουμε όμως ότι τα μέσα διαφέρουν. Είναι όσα παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες: Λόγος, επιστήμη, δίκαιο, μετριοπαθείς πολιτικές (εκτός και αν ατυχώς εμπλακούν οι αιρετικοί). Επιλέγοντας αυτή την οδό, έχεις πλέον αποδεχτεί ότι το κακό ενοικεί παντού, ακόμα και στη δική σου καρδιά. Μόνο ο Θεός γνωρίζει ποιοι είναι οι «άγιοι». Επομένως, όλοι πρέπει να εξιλεωθούν και να αποπληρώσουν τα χρέη τους. Η εκστρατεία εναντίον των «κακών» είναι μάταιη. Καθένας οφείλει να γίνει καλύτερος, να επιτελέσει περισσότερες καλές πράξεις, να αξιοποιήσει όλες του τις φυσικές κλίσεις. Η αγάπη προς τον πλησίον δεν ισοδυναμεί με την εξόντωση των κακών, αλλά με την ικανοποίηση των αναγκών των συνανθρώπων σου, ακόμα και των κακών.

Αυτή η αντιδιαστολή μεταξύ της βίαιης, μαγικής εσχατολογίας και της ορθολογικής, βήμα προς βήμα εσχατολογίας συνέτεινε στη συγκρότηση του πολιτικού βίου στη Δύση από τον ενδέκατο έως τον εικοστό αιώνα. Η Δεξιά και η Αριστερά (εννοώντας την «καθαρή» Δεξιά και την «καθαρή» Αριστερά, που συνιστούν *επαναστατικά* κινήματα, και που επιθυμούν να *εξέλθουν της ιστορίας* –είτε στρεφόμενα στο παρελθόν είτε στρεφόμενα στο μέλλον, όπως κατέδειξε ο Καρλ Πόπερ–, αντί να τη *βελτιώσουν*) είναι κληρονόμοι του ανορθολογικού, βίαιου χιλιασμού, ενώ η δημοκρατική και φιλελεύθερη παράδοση βαδίζουν στο πνεύμα της Παπικής Επανάστασης. Ο Μαρξ, ο Λένιν και ο Χίτλερ αποτελούν ολοφάνερα εκπροσώπους του βίαιου χιλιασμού. Η διανοητική παράδοση που θεμελίωσε τις βασικές έννοιες της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού αντιπροσωπεύει ολοφάνερα τον σταδιακό, δικαιοκτικό, επιστημονικό, ορθολογικό χιλιασμό και το πνεύμα της Παπικής Επανάστασης.

9. Μια «πνευματική», «προφητική» αλλαγή

Ας εστιάσουμε τώρα στη φύση αυτής της μεγαλειώδους πολιτισμιακής αλλαγής που έπλασε τη Δύση. Φαίνεται ότι σε αυτό το πλαίσιο μετάλλαξης της εσχατολογικής προοπτικής, αυτά τα νέα ηθικά καθήκοντα της ανθρωπότητας, αυτές οι νέες ποιμαντικές ευθύνες της παποσύνης και σύνολης της Εκκλησίας, και τελικά αυτά τα νέα θεολογικά δόγματα, δεν υπήρξαν ούτε *πλήρως εξηγήσιμα*, ούτε *προβλέψιμα*, ούτε *αναγκαία*. Υποχρεούμαστε να μιλήσουμε για κάτι που προσομοιάζει με «προφητική» αλλαγή, με «θαύμα». Έχουμε μπροστά μας μια αλλαγή που είναι ταυτόχρονα ολική και αδιόρατη. Ιδέες, αξίες και θεσμοί αναδιοργανώνονται πλήρως στη διάρκεια λίγων δεκαετιών, χωρίς αυτό να ενορχηστρώνεται συνειδητά από κάποιον, χωρίς να μπορεί να συνειδητοποιηθεί εκ των προτέρων. Πώς καθίσταται εφικτό ένα τέτοιο φαινόμενο; Ο ίδιος ο Χάρολντ Τζ. Μπέρμαν διασαφηνίζει αυτό το φαινόμενο πειστικά (1983, Εισαγωγή), αλλά ορισμένες επιπρόσθετες φιλοσοφικές αναφορές μπορούν να αποβούν χρήσιμες για μια ακριβέστερη σκιαγράφηση του εξεταζόμενου διακυβεύματος: *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, του Ανρί Μπερξόν (1932), *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, του Τόμας Κουν (1962), και το *Μεταξύ κρυστάλλου και καπνού*, του Ανρί Ατλάν (1979). Αυτοί οι συγγραφείς φτάνουν να υποστηρίζουν ότι σύνολη η πραγματικότητα (φυσική ή κοινωνική) συλλαμβάνεται μέσω συγκεκριμένων *μοτίβων* ή *σχημάτων* που μόνο αυτά προσδίδουν σημασία και συνοχή στα αποσπασματικά, χωρίς νόημα δεδομένα της εμπειρίας. Τα ίδια τα μοτίβα δεν είναι συνήθως ορατά. Η «κανονική επιστήμη», θεωρεί ο Κουν, συνιστά συστηματική έρευνα διενεργούμενη εντός των ορίων αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «παράδειγμα». Όταν η πραγματικότητα μεταλλάσσεται, για οποιοδήποτε λόγο, ολόένα και περισσότερα νέα δεδομένα δε δένουν πλέον με το μοτίβο. Τότε ο κόσμος αρχίζει να χάνει το νόημά του· τείνει να γίνεται χαοτικός, αδιαφανής, δυσνόητος. Αυτή η εντύπωση περί αταξίας μπορεί να είναι πλαστή, αλλά το θέμα είναι ότι, όταν αυτό όντας συμβαίνει, η διεργασία δεν είναι ορθολογική (με την έννοια του «συνειδητού», «λογικού»), δεν αποτελεί περίπτωση υπολογισμού ή λογικού συμπερασμού. Αντιθέτως, προκύπτει μέσω *ασυνέχειας*. Κάποιος *επινοεί* ένα νέο μοτίβο, ένα νέο παράδειγμα μέσω του οποίου τα συγκεχυμένα στοιχεία μπαίνουν στη σωστή τους θέση.

Έτσι λοιπόν, αυτή η επινόηση ανακύπτει απρόσμενα και δεν μπορεί να κατανοηθεί ορθολογικά, πράγμα που εξηγεί γιατί αρκετοί συγγραφείς, όπως ο Ατλάν, έχουν παραλληλίσει τόσο φαινομενικώς ανόμοιες καταστάσεις, όπως η *επιστημονική ανακάλυψη*, η *καλλιτεχνική δημιουργία*, η *επιχειρηματική πρωτοβουλία* και η *προφητική χάρη* σπουδαίων θρησκευτικών ή κοινωνικών μεταρρυθμιστών ή επιφανών πολιτικών ανδρών. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, διακυβεύεται το ίδιο πνευματικό φαινόμενο, η «επινόηση» ή η «δημιουργία». Στην πραγματικότητα, το επερχόμενο μοντέλο δεν *απορρέει* από το απερχόμενο, ούτε εμπεριεχόταν ή εμπερικλειόταν σε αυτό κατά

οποιοδήποτε τρόπο. Πρόκειται για μια «τάξη βγαλμένη από το χάος». Ο όρος «πνευματικός» υποδηλώνει την αορατότητα μιας τέτοιας αλλαγής, με τις εσωτερές της αιτίες να αποκρύπτονται και τις εξωτερές της συνέπειες να αποκαλύπτονται.

Είναι ξεκάθαρο ότι η Παπική Επανάσταση υπήρξε γεγονός τέτοιας τάξης. Γιατί οι Πάπες και οι σύμβουλοί τους έκριναν ότι ο Χριστός δεν θα επέστρεφε, ότι ήταν πλέον στο χέρι των ανθρώπων να Του αλλάξουν γνώμη, και, κατά συνέπεια, ότι ήταν ηθικά υποχρεωμένοι να μεταμορφώσουν την κοινωνία και να επινοήσουν τα προσφορότερα εργαλεία προς επίτευξη αυτού του σκοπού; Γιατί διέβλεψαν την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα υπό αυτό το πρίσμα; Γιατί δυσανασχέτησαν με τα παλιά μοντέλα; Και γιατί αυτό συνέβη εκείνη την περίοδο και όχι δύο ή τρεις αιώνες νωρίτερα ή αργότερα; Είμαστε αναγκασμένοι να μιλήσουμε για «θαύμα». Και αυτό μας παραπέμπει σε μερικά ακόμα παρόμοια «θαύματα» στην Ιστορία.

10. Τα πέντε θαύματα της δυτικής ιστορίας

Δεν είναι πολλά, αλλά το φαινόμενο επανέρχεται αρκετά συχνά έτσι ώστε να βοηθήμαστε στο θεωρητικό ξεκλείδωμα των ιστορικών διεργασιών. Για παράδειγμα, πιστεύω ότι πέντε «θαύματα» διαμόρφωσαν την ιστορία του δυτικού πολιτισμού.

1) Το «ελληνικό θαύμα» (έτσι αποκαλείται παραδοσιακά) συνίσταται στην επινόηση της *πόλεως*, δηλαδή, ενός κοσμικού κράτους, με τις συναφείς αρχές του κράτους δικαίου, της ισότητας ενώπιον του νόμου και της έννομης ατομικής ελευθερίας·

2) Το «ρωμαϊκό θαύμα» (το οποίο ενίοτε υποτιμάται) συνίσταται στην αποφασιστική εξέλιξη του δικαίου μέσω της επινόησης διανοητικών εργαλείων ακριβούς οριοθέτησης της ατομικής ιδιοκτησίας, καθιστώντας έτσι εφικτή τη γένεση του ατομικού «εγώ», και επομένως, την άνοδο του ανθρωπισμού·

3) Το «βιβλικό θαύμα» συνίσταται στην επινόηση μιας νέας ηθικής, με την «αγάπη» ή το «έλεος» να υπερβαίνουν την απλή δικαιοσύνη. Αν κάποιος αγαπά, δεν μπορεί πλέον να ανέχεται το κακό (όπως έκαναν οι παγανιστές). Δεν μπορεί να αρκείται απλώς στην επανόρθωση των αδικιών που έχει ο ίδιος διαπράξει, αλλά επιπρόσθετα οφείλει να ξεριζώσει το κακό από τον κόσμο. Παραμένουμε ένοχοι για όσο διάστημα το κακό δεν έχει πλήρως συντριβεί. Αυτό είναι το πραγματικό νόημα, νομίζω, μιας τόσο παρεξηγημένης έννοιας όπως το «προποταρικό αμάρτημα». Μια τέτοια ηθική επανάσταση αλλοιώνει την αίσθηση της ιστορίας ή, ακριβέστερα, *δημιουργεί* ό,τι αποκαλούμε «Ιστορία»: ο χρόνος παύει πλέον να είναι κυκλικός και γίνεται γραμμικός· εκκινεί από μια αρχή, την Πτώση, και κατευθύνεται προς ένα τέλος, την εξάλειψη του κακού. Και αυτό μεταβάλλει επιπλέον τη σχέση μεταξύ πνευματικής και εφήμερης εξουσίας, εφόσον είναι οι άγιοι, και όχι το κράτος, εκείνοι που φέρουν την ευθύνη για την καλύτερευση του κόσμου. Το κράτος αποτελεί απλώς ένα μέσο. Κατά συνέπεια, το κράτος, θεωρούμενο ως

αμαρτωλή Βαβυλώνα, αποϊεροποιείται· μπορεί και πρέπει να τεθεί υπό ασφυκτικό έλεγχο. Όπως έδειξε ο Γκράχαμ Μάντοξ (1996), αυτή είναι η αρχαιότερη ρίζα της δημοκρατίας, η οποία θα αναδυθεί τον μεσαίωνα για να διευρυνθεί στους νεότερους χρόνους της Διαμαρτύρησης.

4) Η Παπική Επανάσταση·

5) Οι δημοκρατικές και φιλελεύθερες επαναστάσεις σε Ολλανδία, Αγγλία και Αμερική δημιούργησαν τον νεότερο κόσμο. Αποκαθαίροντας τη χριστιανοσύνη από μια σωρεία μαγικών και δεισιδαιμονικών στοιχείων, και απελευθερώνοντας την ατομική σκέψη, καθιέρωσαν το δικό τους πλέγμα ηθικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών αξιών. Ας δώσουμε ένα περίγραμμα του μοτίβου ή του σχήματος που επινόησαν. Συνειδητοποίησαν ότι η *ατομική ελευθερία* δεν αποτελεί πηγή *αταξίας*, αλλά αντιθέτως τη βάση *των πλέον εκλεπτυσμένων τάξεων* που μπορούν να δημιουργήσουν οι άνθρωποι στα πεδία της δημοκρατίας, των αγορών και των κριτικών μεθοδολογιών της επιστήμης. Το πέμπτο «θαύμα» της Δύσης είναι η συνειδητοποίηση, για πρώτη φορά στη διανοητική ιστορία, της έννοιας της «αυθόρμητης» ή «αυτοοργανωμένης» κοινωνικής τάξης, ή, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Πολάνι, της «λογικής της ελευθερίας».

Σε καθένα από αυτά τα γεγονότα, μπορούμε να εντοπίσουμε ενεργό το ίδιο ακριβώς *πνευματικό* στοιχείο. Η κοινωνία διέρχεται κρίση· ο κόσμος έχει καταστεί αδιαφανής και ακατανόητος. Αλλά, σε μια συγκεκριμένη στιγμή, εισάγεται ένα νέο διανοητικό πλαίσιο μέσω του οποίου ο κόσμος επανακάτνει συνοχή και νόημα. Από τη στιγμή εκείνη και έπειτα, το σύνολο σχεδόν των αξιών, των ιδεολογιών, και των θεσμών εκείνης της περιόδου αναδιοργανώνονται και κατατείνουν στη δημιουργία ενός καινούργιου πολιτισμού.

Θα δώσω δύο μόνο παραδείγματα (υποθέτω ότι θα μπορούσα να το καταδείξω για οποιοδήποτε από τα «θαύματα», αλλά θα διέφευγα μακράν του σκοπού αυτού του κειμένου· για τα πρώτα τέσσερα «θαύματα», βλέπε Νεμό 1997, 1998).

1. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες οι Ρωμαίοι νομικοί επινόησαν το ρωμαϊκό δίκαιο είναι αξιομνημόνευτες. Μετά τις κατακτήσεις, η Ρώμη είχε αναδειχθεί στο πρώτο πολυεθνικό, πολυπολιτισμικό κράτος στην ιστορία. Οι Ρωμαίοι δικαστές υποχρεώθηκαν να διαιτητεύσουν σε διενέξεις μεταξύ πολιτών διαφορετικών εθίμων και δικαίων. Ήταν τότε που έλαβαν μια μεγαλόπνοη απόφαση. Το 242 π.Χ., όρισαν έναν νέο δικαστή, τον ξενοδίκη (πραίτορα των ξένων), ειδικευμένο σε διαμάχες μεταξύ ξένων ή μεταξύ Ρωμαίων και ξένων. Στον εν λόγω δικαστή επιτράπηκε να διευθύνει αυτές τις δίκες μέσω ειδικών νόμων, διαφορετικών από το παλαιό εθνικό ρωμαϊκό δίκαιο (τον «Νόμο των Δώδεκα Πινάκων»).

Αλλά, εντωμεταξύ, η Ρώμη είχε προχωρήσει σε μια νέα κατάκτηση: την Ελλάδα. Οι Ρωμαίοι νομικοί ήρθαν έτσι σε επαφή με τους Έλληνες φιλοσόφους, ειδικά τους Στωικούς. Οι Στωικοί είχαν πλάσει την έννοια της «κοσμοπόλης», βασιζόμενοι στη ιδέα ότι, εφόσον υφίσταται μια οικουμενική

ανθρώπινη φύση, θα υφίσταται συνεπαγωγικά και ένα οικουμενικό φυσικό δίκαιο. Τα θετικά δίκαια διαφέρουν από πόλη σε πόλη ή από εθνοτική ομάδα σε εθνοτική ομάδα. Κάθε εθνοτικό δίκαιο υπόκειται ωστόσο στο κοινό φυσικό δίκαιο. Κατά συνέπεια, ένας Ρωμαίος δικαστής που επιχειρεί να διευθετήσει τη διαμάχη ενός Γαλάτη με έναν Σύρο δεν μπορεί να επικαλεστεί τα εθιμικά δίκαια του Γαλάτη ή του Σύρου, καθώς κανένας τους δε συμφωνεί με, ή δε γνωρίζει καν, το εθιμικό δίκαιο του αντιδίκου του. Όντας όμως άνθρωποι, μοιράζονται πράγματι κάτι κοινό, είτε το γνωρίζουν είτε όχι. Διαθέτουν την ίδια φύση, υπονοώντας ένα σύνολο κοινών κανόνων τους οποίους είναι έτοιμοι να προσυπογράψουν, αν κάποιος τους αποκαλύψει. Σε αυτό ακριβώς επιδόθηκαν οι Ρωμαίοι δικαστές. Χρόνο με τον χρόνο (καθώς νέοι ξενοδίκες εκλέγονταν ετησίως), για παραπάνω από σχεδόν τρεις αιώνες, επινοούνταν νομικές *διατυπώσεις*, οι οποίες ήταν πιο οικουμενικές εφόσον ήταν ολοένα και πιο *αφηρημένες*, ανεξάρτητες από οποιοδήποτε επιμέρους εθνοτικό δικαιοκτικό καθεστώς. Αυτό που έχει μεγάλη σημασία είναι ότι το ρωμαϊκό δίκαιο θεσπίστηκε, όχι απλώς γιατί οι Ρωμαίοι είχαν κατακτήσει τον κόσμο, αλλά διότι υπήρξε μια *ιδέα* που κατηύθυνε τις εξελίξεις. Εξάλλου, από την άλλη μεριά, κανένας στωικός φιλόσοφος δεν *σκόπευε* να συγκροτήσει το ρωμαϊκό δίκαιο, εφόσον κανένας τους δεν μπορούσε να γνωρίζει ότι ένα μεγάλο και ισχυρό πολυεθνοτικό κράτος σύντομα θα αναδύοταν, προσφέροντας το πρώτο εμβληματικό υπόδειγμα κοσμοπόλης στην ιστορία. Έτσι, αυτή η αξιοθαύμαστη παραγωγή δικαίου δεν μπορεί να εκληφθεί στα σοβαρά ως προϊόν εμπρόθετου σχεδιασμού. Ανθρώπινα ιδεώδη και αναπάντεχες συγκυρίες συνέβαλαν από κοινού. Με αυτή την έννοια, γίνεται λόγος για «θαύμα».

2. Νεότεροι μελετητές, από τον δέκατο έβδομο αιώνα και έπειτα, και κυρίως κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, έχουν φωτίσει αρκετά από τα ιστορικά στάδια συγγραφής της Βίβλου. Σε κάθε στάδιο, ένα τυχαίο συμβάν φαινόταν να δίνει τον τόνο. Η συντριβή των Βαβυλωνίων από τους Πέρσες κατέστησε την Ιουδαία περσική σατραπεία. Η ανάγκη των Περσών αρχόντων, τόσο στην Ιουδαία όσο και σε ολόκληρη την περσική αυτοκρατορία, να μάθουν πώς να διοικούν τους Εβραίους, οδήγησε τους τελευταίους να συγγράψουν την Τορά, να αναλάβουν δηλαδή τη γραπτή αποτύπωση του ιουδαϊκού δικαίου. Το τελικό κείμενο της Τορά συντάχθηκε υπό την αιγίδα δύο Ιουδαιοπερσών αρχόντων, των Έσδρα και Νεεμία, με πολιτικές προφανώς στοχεύσεις. Διαπιστώνεται το ίδιο είδος τυχαίων, ενίοτε ανεπιβεβαίωτων, συμβάντων σε όλα σχεδόν τα υπόλοιπα στάδια (η διάσπαση σε Βόρειο και Νότιο Βασίλειο, εξαιτίας της ασσυριακής κατάκτησης, οδηγεί στην επεξεργασία δύο διαφορετικών εκδοχών της ιερής ιστορίας, της «ελοχιστικής» και της «γιαχβιστικής»: στη συνέχεια, η πτώση του Βόρειου Βασιλείου επιφέρει την ατελή, παράδοση πρόσμιξη των δύο αυτών κειμένων, ενώ η μεταρρύθμιση του Βασιλιά Ιωσία οδηγεί σε ένα νέο κείμενο, το Δευτερονόμιο κτλ.). Επομένως, η συγγραφή ενός από τα πλέον ιερά κείμενα της ανθρωπότητας θα πρέπει να αποδοθεί σε κοσμικά και ταπεινά, παρά θρησκευτικά, αίτια. Κανείς δεν μπορεί πλέον να πιστέψει ότι η Τορά γράφτηκε

από το χέρι του Θεού που παραμέρισε τα σύννεφα ή από τον Μωυσή που άκουσε απευθείας τη φωνή του Θεού μέσα από την καιόμενη βάτο. Νεότεροι μελετητές έχουν επεξεργαστεί αρκετές τέτοιες ευφυείς, απομυθευτικές ερμηνείες. Τα Ευαγγέλια, επίσης, δεν μπορούν πλέον να διαβαστούν ως άμεσες μαρτυρίες· τα ύστερα αυτά έργα, γραμμένα δεκαετίες μετά τον θάνατο του Χριστού, αντανακλούν τα δόγματα κάποιων περικλειστων κοινοτήτων, όπως αυτά αναπτύχθηκαν σταδιακά για να υπηρετήσουν τις λειτουργικές τους ανάγκες. Μαρτυρίες, προερχόμενες από άλλες ομάδες, έχουν αμετάκλητα χαθεί ή υποεκτιμηθεί. Η οριστικοποίηση του κανόνα τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης φέρει το αποτύπωμα των συγκρούσεων αντίπαλων ομάδων, και είναι ενίοτε προφανές ότι οι ισχυρότεροι, και όχι οι σοφότεροι, αναδείχτηκαν νικητές.

Παρόλα αυτά, το να ισχυριστεί κάποιος ότι η Βίβλος συνιστά απλώς ένα «παρακολούθημα» μιας σειράς τέτοιων τυχαίων συμβάντων θα ήταν παντελώς εσφαλμένο. Όπως μου είπε κάποτε ο Εμμανουήλ Λεβινάς, το αληθινό θαύμα δεν είναι ότι ο Θεός αποκάλυψε το πρόσωπό Του σε έναν μικρό αριθμό ανθρώπων, την ίδια στιγμή που το απέκρυψε από τους υπολοίπους. Απεναντίας, το αληθινά συγκλονιστικό θαύμα είναι ότι, παρόλο που η Βίβλος αποτελεί προϊόν μιας μακραίωνης διαδικασίας, στο οποίο συνέβαλαν εκατοντάδες ανεξάρτητοι μεταξύ τους συγγραφείς διαφορετικών προφανώς προθέσεων, *οι περισσότερες από τις ποικίλες συμβολές εντούτοις συνέκλιναν*. Το θαύμα έγκειται στο ότι το τελικό προϊόν αυτής της μη σκοπούμενης διαδικασίας αποδείχτηκε εν τέλει τόσο βαθιά συνεκτικό, όπως ακριβώς το σχολιαστικό ανά τους αιώνες έργο έχει επανειλημμένα αναδείξει. Για μια ακόμα φορά, αυτή η παράδοξη σύγκλιση των διάσπαρτων διανοητικών και πρακτικών πρωτοβουλιών μπορεί να ερμηνευθεί μόνο αν αποδεχτούμε την «πνευματική» τους φύση, τον ρόλο δηλαδή των εβραίων και χριστιανών *προφητών*, οι οποίοι δεν έκαναν τίποτα άλλο από το να αποκαλύψουν τα νέα ήθη, όπως και το νέο όραμα της μελλοντικής ανθρωπότητας, με λίγα αλλά ξεκάθαρα λόγια. Αφότου αρθρώθηκαν αυτά τα λόγια, μια *ιδέα* παρουσιάστηκε στον κόσμο που πρόσφερε σε όλους τους μεταγενέστερους βιβλικούς συγγραφείς τα ίδια εσώτερα μοτίβα μέσω των οποίων μπορούσαν «να αντικρίσουν την πραγματικότητα» με παρεμφερή τρόπο, έτσι ώστε το σύνολο σχεδόν των επακόλουθων τυχαίων ιστορικών γεγονότων να μπορούσαν να ιδωθούν ότι επιβεβαιώνουν, παρά διαψεύδουν, το ίδιο δράμα.

11. Λόγος και ανορθολογισμός στην ιστορία

Αυτό μας επιτρέπει μερικές τελευταίες σκέψεις για την ιστορία. Σήμερα γνωρίζουμε ότι ολόκληρος ο κόσμος εξελίσσεται, και όχι μόνο οι ανθρώπινες κοινωνίες. Η βιολογία από την εποχή του Δαρβίνου, και η αστρονομία πολύ πιο πρόσφατα, έχουν αποδείξει ότι η ζωή και ο *φυσικός κόσμος* έχουν τη δική τους «ιστορία». Ωστόσο, σε οποιοδήποτε άλλο πεδίο εκτός του ανθρώπινου βίου, η εξέλιξη αποτελεί απλώς προϊόν τύχης και αναγκαιότητας. Δεν μπορεί

να εντοπιστεί κανενός είδους προθετικότητα σε αυτήν. Σίγουρα, από πολλές απόψεις, αυτό ισχύει ακόμα και εντός της ίδιας της ανθρώπινης ιστορίας, όπου αρκετά γεγονότα διαμορφώνονται μάλλον μόνο μέσω εξελικτικών, τύπου δοκιμής και λάθους, διεργασιών, σύμφωνα με τη λογική που ανέδειξε ο Χάγιεκ. Νομίζω ωστόσο ότι αυτό δεν επαρκεί για να ερμηνεύσουμε την ιστορία σε βάθος (με αυτό να αποτελεί το όριο της χαγιεκιανής φιλοσοφίας). Κάποιος μπορεί να δει ότι ενίοτε, σε ειδικές προνομιακές καταστάσεις, όπως αυτές με τις οποίες καταπιάστηκα πρωτίτερα, η ιστορία *καθοδηγείται, προσανατολίζεται* μέσω ανθρώπινων πρωτοβουλιών. Κατά καιρούς, ορισμένοι πεφωτισμένοι άνθρωποι βρίσκονται σε θέση να «διαβλέψουν το μέλλον», και, «διαβλέποντάς» το και μόνο, το *δημιουργούν*. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος ανέρχεται στο προσκήνιο, φαίνεται ότι μπορεί να συνεργήσει με την τύχη και την αναγκαιότητα ή με τον Θεό στη δημιουργία του κόσμου. Η δημιουργία δε συνιστά πλέον μια ανεξάρτητη, απρόσωπη δύναμη: ο άνθρωπος λαμβάνει τώρα μέρος σε αυτήν.

Αν αποδεχτούμε αυτή την προβληματική, η πρόοδος στην ιστορία δε θα συνιστούσε πλέον αποκλειστικά μια τυχαία διαδικασία (Σχ. 4). Θα μπορούσε να είναι, έως έναν ορισμένο βαθμό, μια ευφυής, εμπρόθετη διαδικασία, καθοδηγούμενη από έναν συνειδητό αναστοχασμό πάνω στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της ανθρωπότητας. Η περιγραφή μας όμως των πέντε «θαυμάτων» της δυτικής ιστορίας μάς έχει δείξει ότι αυτή η δημιουργία, ό,τι και αν υπήρξε, δεν υπήρξε πάντως μια *λογική* διαδικασία. Διότι το νέο όραμα που τέμνει την ιστορία στα δύο δεν *ανάγεται* σε παλιά οράματα. Αναδύεται χάρη σε μια περίεργη «αλχημεία» που καμία καρτεσιανή σκέψη δε δύναται να ερμηνεύσει, διότι αν και αυτή η αλχημεία μεταλλάσσει το όραμα, η ίδια παραμένει αφανής. Όπως έδειξε ο Άγιος Ιωάννης του Σταυρού (καλύτερα ίσως από τον Χέγκελ), το «πνεύμα» προχωρά μόνο τη «νύχτα», επομένως, με μια έννοια, το «πνεύμα» *είναι* «νύχτα». Καθώς η πρόοδος στην ιστορία –είτε πρόκειται για επιστήμες και τέχνες είτε για ηθικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις– είναι μια *ασυνεχής* διαδικασία, οφείλουμε να τη συλλάβουμε ως μια *νυχτερινή* διαδικασία. Έτσι απορρίπτεται οποιαδήποτε θετικιστική θεώρηση της ιστορίας και της ιστορίας των επιστημών, όπως προτάθηκε από τον Αύγουστο Κοντ ή τον Κύκλο της Βιέννης.

Συνεπώς, μεταβάλλεται, εντέλει, η οπτική μας για την ίδια την *ορθολογικότητα*. Αν αναγνωρίσουμε ότι η ιστορία πορεύεται μέσω διανοητικών αλμάτων, και αν αναγνωρίσουμε ειδικότερα ότι ο κατεξοχήν ορθολογικός πολιτισμός, ο δυτικός πολιτισμός, δεν υπήρξε απόρροια κάποιας σαφούς και ξεκάθαρης συλλογιστικής, αλλά γεννήθηκε από μια καινοτόμο θέαση του κόσμου, όπως αυτή προφητικά προβλήθηκε κατά την Παπική Επανάσταση, είμαστε υποχρεωμένοι να επεξεργαστούμε μια καινούργια, ευρύτερη έννοια του Λόγου. Με τη στενή έννοια του όρου, ορθολογικό είναι μόνο ό,τι «δένει» με ένα δοσμένο σχήμα ή μοτίβο. Ό,τι βρίσκεται εκτός πλαισίου είναι ανορθολογικό και φαντάζει είτε χαζό είτε κακό. Είναι ωστόσο ανόητο να νομίζουμε ότι επειδή κάποιος διαφωνεί μαζί μας είναι απαραίτητα χαζός ή

κακός. Ο Έρασμος συνέγραψε το *Μωρίας εγκώμιον* ακριβώς για να δείξει ότι, συχνότατα, μια νέα αλήθεια ξεπηδά από μια «γελοία» δήλωση. Ο Κουν επισήμανε το ίδιο: οι επιστημονικές πρόοδοι επιτυγχάνονται από «επαναστάτες» που δεν αντιμετωπίζονται παρά ως τρελοί από τους «κανονικούς» επιστήμονες· αλλά, αν το νέο παράδειγμα αποδειχτεί αποτελεσματικότερο από το παλιό, στο τέλος όλοι θα σκεφτούν ότι αστείοι υπήρξαν για την ακρίβεια οι αντίπαλοι της επανάστασης. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι, την ώρα που προτείνεται ένα νέο παράδειγμα, καμία συμφωνία δε διαφαίνεται εφικτή μεταξύ των επιστημόνων. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι επιστημονικές ανακαλύψεις προκαλούν ρήγμα μεταξύ των ειδικών. Αν ο ένας από αυτούς είναι ορθολογικός, ο άλλος θα πρέπει να είναι ανορθολογικός, και το αντίστροφο. Εντούτοις, κάθε φιλόσοφος θα συμφωνούσε ότι η επιστήμη είναι γενικά ορθολογική. Συνεπώς, θα πρέπει μάλλον να *γεφυρώσουμε το χάσμα εντός της ίδιας της έννοιας του Λόγου*. Ορθολογικό δεν είναι μόνο ό,τι δένει με ένα δοσμένο σχήμα. Η διαδικασία επινόησης νέων σχημάτων εντάσσεται και αυτή στον Λόγο με μια ευρύτερη έννοια.

Τίθεται το ερώτημα: πώς είναι δυνατόν να εξακριβωθεί η έσχατη αλήθεια αυτής της διαδικασίας; Πέρα από κάθε αμφιβολία, ορισμένοι ή αρκετοί στοχαστές είναι *πράγματι* ανόητοι. Κάθε ιδέα ή εργασία που εμφανίζεται γελοία δε θα αποδειχτεί απαραίτητα, εκ των υστέρων, ως ένα θετικό βήμα στη διανοητική, επιστημονική, καλλιτεχνική και ηθική πρόοδο της ανθρωπότητας. Χρειαζόμαστε λοιπόν ένα κριτήριο αξιολόγησης, και θεωρώ ότι το μόνο έγκυρο κριτήριο είναι η ίδια η ιστορία. Μόνο ο χρόνος και η συσσώρευση εμπειριών αποσαφηνίζουν τα πράγματα. Όπως κατέδειξε ο Πόπερ, η έσχατη απόδειξη μιας «επαναστατικής» επιστημονικής θεωρίας έγκειται στο γεγονός ότι κανείς δε δύναται να τη διαψεύσει. Κανείς όμως δεν μπορεί να γνωρίζει εκ των προτέρων αν αυτή θα αντικρουστεί και θα καταρριφτεί ή όχι. Αντιστοίχως, η αληθινή αξία ενός οράματος είναι η κοινωνική του χρησιμότητα, η οποία αποκαλύπτεται μόνο με την πάροδο του χρόνου. Πώς θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μεταξύ του Πέτρου Αβελάρδου, εισηγητή της σχολαστικής μεθόδου, και του αντιπάλου του, Αγίου Βερνάρδου του Κλερβό, θιασώτη της παλιάς συμβολικής και ποιητικής ερμηνείας της Βίβλου; Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο ενόσω ζούσαν. Και οι δυο τους υπήρξαν εξαιρετικά ιδιοφυείς, οξυδερκείς και πειστικοί, την ίδια στιγμή που ο καθένας τους παρουσιαζόταν αχρείος και άξεστος στα μάτια του άλλου. Μόνο σήμερα, ύστερα από την παρέλευση αιώνων, φτάσαμε να συνειδητοποιήσουμε ότι ο Άγιος Βερνάρδος αδικώς αντιπαρατέθηκε στον Αβελάρδο με τέτοια σφοδρότητα, διότι έχουμε υπάρξει μάρτυρες της χρησιμότητας του δυτικού επιστημονικού πολιτισμού. Η διαμάχη μπορεί τώρα να επιλυθεί, αλλά τότε ο *αναλυτικός Λόγος* ήταν άχρηστος. Η αλήθεια δεν μπορεί να *κατασκευαστεί*, αλλά *χρειάζεται να βρεθεί*.

Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να φειδόμεστε *χρόνου* και *νύχτας*. Με αυτή την έννοια, η ιστορία *είναι* Λόγος, όπως και αναλυτική σκέψη. Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τα όρια του αναλογικού μας Λόγου προκειμένου να

επαυξήσουμε την ισχύ του ευρύτερου μας Λόγου· τα “esprit”, “Geist”, “spirit” υποδηλώνουν αυτήν τη νυχτερινή διάσταση του Λόγου. Το παράδοξο είναι ότι το πνεύμα δημιουργεί τον κόσμο, ενώ ο αναλυτικός, θετικός μας Λόγος δε συλλαμβάνει το πνεύμα, αλλά ούτε και δύναται να το υποκαταστήσει. Αυτή είναι η αληθινή ορθολογική βάση της ελευθερίας.

Παραπομπές

Atlan Henri

- 1979 *Entre le cristal et la fumée. Essai sur l'organisation du vivant.*
Παρίσι: Éditions du Seuil.

Bergson Henri

- 1932 *Les deux sources de la morale et de la religion.* Παρίσι: Félix Alcan [ελλ. έκδ.: *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, (μτφρ.) Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2006].
- 1934 “Introduction à la métaphysique”, στο *La pensée et le mouvant*, του ιδίου, σ. 177-227. Παρίσι: Félix Alcan [ελλ. έκδ.: «Εισαγωγή στη μεταφυσική», στο *Η σκέψη και η κίνηση*, (μτφρ.) Γιώργος Καράμπελας, σ. 175-222, Ηριδανός, Αθήνα 2017].

Berman Harold J.

- 1983 *Law and revolution, Vol. I. The formation of the Western legal tradition.* Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.

Kuhn Thomas S.

- 1962 *The structure of scientific revolutions.* Σικάγο: University of Chicago Press [ελλ. έκδ.: *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, (μτφρ.) Γεώργιος Γεωργακόπουλος, Βασίλης Κάλφας, (εισ.-επιμ.) Βασίλης Κάλφας, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 2008(1981)].

Maddox Graham

- 1996 *Religion and the rise of democracy.* Νέα Υόρκη: Routledge.

Nemo Philippe

- 1997 “Athènes, Rome, Jérusalem: trois éléments de l'identité européenne”, στο *The European Union and the nation-state*, του ιδίου (επ.), σ. 247-299. Παρίσι: Group Ecole Supérieure de Commerce de Paris.
- 1998 *Histoire des idées politiques dans l'Antiquité et au Moyen Âge.*
Παρίσι: Presses Universitaires de France.

Popper Karl R.

- 1945 *The open society and its enemies.* Λονδίνο: Routledge [ελλ. έκδ.: *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση, (εισ.-μτφρ.) Ειρήνη Παπαδάκη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2021(2003)].

Μεταγραφές

Άγιος Αλβέρτος ο Μέγας (Saint Albert the Great)
Άγιος Βερνάρδος του Κλερβό (St Bernard of Clairvaux)
Άγιος Μπρούνο (Saint Bruno)
Άγιος Πέτρος Δαμιανός (Saint Peter Damian)
Αδελφότητα του Ελεύθερου Πνεύματος, Η (Brothers of the Free Spirit)
Αμπέρ του Μογιενμουτιέ (Humbert of Moyenmoutier)
Ανώτατη Εμπορική Σχολή του Παρισιού (École Supérieure de Commerce de Paris)
Γιατί ο Θεός έγινε άνθρωπος; (Cur Deus homo?)
Γουλιέλμος του Όκαμ (William of Occam)
Διάταγμα του Γρατιανού (Gratian's Decretum)
διατυπώσεις (formulae)
Ελευθερία της Εκκλησίας (libertas Ecclesiae)
Ενσάρκωση του Λόγου, Η (De incarnatione Verbi)
θησαύριση υπεράφθονων αξιών (treasure of supererogatory merits)
Ιρνέριος (Irnerius)
Ιωακείμ της Φλόρα (Joachim of Flore)
Καντουαρία (Canterbury)
Κλουνιακή Μεταρρύθμιση (Cluniac Reform)
Λανφράν (Lanfranc)
Μαρσίλιος της Πάδουας (Marsilius of Padua)
Μαθίλδη (Matilda)
μίμηση Χριστού (imitatio Christi)
Μπεκ (Bec)
Ξενοδίκης (praetor peregrinus)
Παπικές Υπαγορεύσεις (Dictatus Papae)
Πέτρος Αβελάρδος (Peter Abelard)
πληρότητα εξουσιών (plenitudo potestatis)
Πολάνι (Polanyi)
Πορεία προς Ανατολάς (Drang nach Osten)
Σώμα Αστικού Δικαίου (Corpus Juris Civilis)
Σώμα Κανονικού Δικαίου (Corpus Juris Canonici)
τετρακτύς (quadrivium)
τρικτύς (trivium)

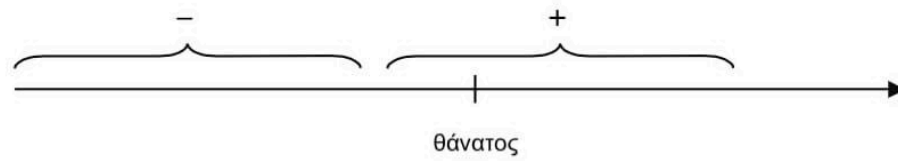
Σχήματα

Σχ.1

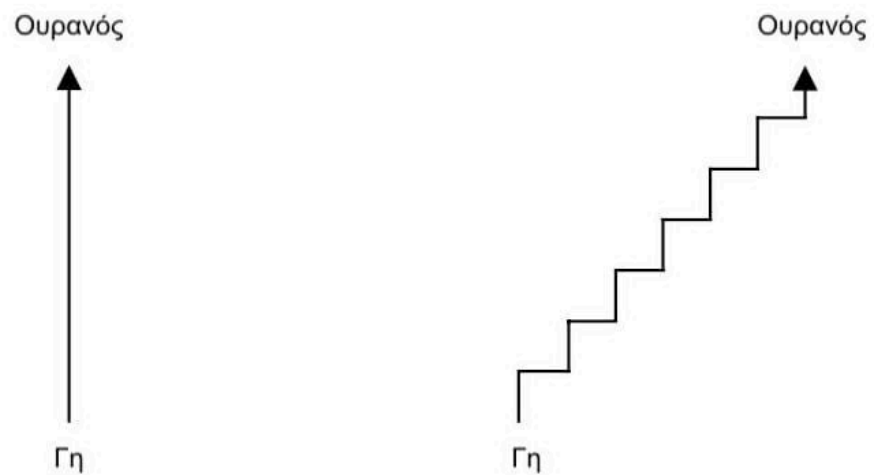
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

ΠΑΘΗΤΙΚΟ			ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ	
προπατορικό αμάρτημα, πραγματικά αμαρτήματα			η θυσία του Χριστού, καλά έργα	
$-\infty$	$-\alpha - \beta - \gamma \dots$	=	$+\infty$	$+\alpha + \beta + \gamma \dots$

Σχ.2

Σχ.3

Σχ.4

